

I. ROZPRAWY

HLIEB BIERASTAVY

Uniwersytet w Białymstoku, Polska

University of Białystok, Poland

e-mail: hbierastavy@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5044-5233>

Rytuał a przywileje dla stanów i grup terytorialnych w Wielkim Księstwie Litewskim od połowy XV do połowy XVI wieku

Wstęp

20 lutego 1387 r. król polski, najwyższy książę litewski Władysław Jagiełło wystawił dyplom dla kształtującego się stanu bojarów Litwy w celu określenia ich praw w dysponowaniu ziemią, sądownictwie oraz pełnieniu powinności. Od tamtej chwili do lat 80. XVI wieku władcy Wielkiego Księstwa Litewskiego wystawiali na rzecz tego stanu (włączając później do odbiorców też panów, duchownych, kniaziów¹, okazjonalnie mieszczan) dyplomy w podobnym zakresie. Dyplomy te tworzyły najliczniejszą grupę dokumentów regulujących uprawnienia ludności na całym obszarze kraju. W historiografii występują one m.in. jako „przywileje ogólnoziemskie”². Do

¹ Używam słowa „kniaź” tradycyjnie stosowanego w literaturze w stosunku do następujących osób: Giedyminowiczów, którzy byli krewnymi wielkich książąt litewskich; Rurykowiczów; potomków dynastów litewskich poza Giedyminowiczami; rodu Glińskich (W. Kamieniecki, *Spółeczeństwo litewskie w XV wieku*, Warszawa 1947, s. 51; J. Suchocki, *Formowanie się i skład narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza*, „Zapiski Historyczne poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich” 1983, t. 48, nr 1–2, s. 38).

² W literaturze pokrewnych zagadnień do dziś nie ma ustalonej nazwy dla tego rodzaju dyplomów. Stosowane są następujące określenia: przywileje ziemskie (A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej*

ich postanowień oczywiście próbowano stosować się dosłownie – jako do przepisów prawnych³. Zainteresowanie tym zagadnieniem ma dość obszerną historiografię⁴.

Od co najmniej 1440 r. do XVIII wieku królowie polscy i wielcy książęta litewscy wystawiali jeszcze inne przywileje znane w historiografii jako dzielnicowe⁵. Obejmowały one podobne spektrum zagadnień, ale były wystawiane dla mieszkańców (względnie grup mieszkańców) zamieszkujących pewną część państwa. Analogicznie do przywilejów ogólnoziemskich przywilejami dzielnicowymi mogli posługiwać się jako tekstami normatywnymi⁶. Jak w przypadku przywilejów ogólnoziemskich,

własności na Podlasiu w XV i XVI wieku, Wrocław 1951, s. 148); przywileje ogólnoziemskie (np. przywilej ogólnoziemski, [...] wystawiony przez Zygmunta Kiejstutowicza w Trokach 6 maja 1434 r.: L. Korczak, *Monarcha i poddani. System władzy w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie wczesnojagiellońskim*, Kraków 2008, s. 60; przywilej ogólnoziemski z 1447 r.: ibidem, s. 104, przyp. 5); wyrazy opisujące cechy datacyjne aktów (np. przywilej wydany w Wilnie 2 maja 1447 r.: E. Savišcevas, *Polityka nadań wielkich książąt litewskich na Żmudzi w pierwszej połowie XV wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2014, nr 2, s. 484–485). Opowiadam się za określeniem „przywileje ogólnoziemskie”, którego użycie uzasadnił Krzysztof Pietkiewicz. Zwrócę uwagę na najważniejsze miejsce w refleksji badacza: „pierwszy typ to przywileje ogólnoziemskie wywodzące się od przywileju Władysława Jagielly z 1387 r., które wydawano z myślą o wyższych warstwach społeczeństwa” (K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Oświęcim 2014, s. 82). Inaczej mówiąc, przywileje ogólnoziemskie były dyplomami, które wywodziły się z przywileju nadanego w 1387 r. i dotyczyły warstw całego kraju.

³ Świadczy o tym choćby jeden z przepisów Statutu litewskiego z 1529 r. pozwalający na sięganie po przywileje „ziemskie” (zapewne rozumiano przez to przywileje ogólnoziemskie; Д. Ващук, *Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту*, „Україна в Центральній-Східній Європі” 2004, nr 4, s. 177) lub jeden z procesów sądowych, podczas którego Zygmunt Stary nakazał sprawdzić, w jakim stopniu rozszczenia petenta są zgodne z postanowieniami kilku przywilejów ogólnoziemskich (*Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археологическою комиссією*, t. 20, cz. 1, ks. 1: *судныхъ дѣлъ (1510–1517)*; ks. 2: *судныхъ дѣлъ (1506–1523)*, wyd. П.А. Гильдебрандтъ, С.А. Бершадскій, Петербургъ 1903, nr 158, k. 775).

⁴ Wspomnę choćby o dorobku Witolda Kamienieckiego (*Spoleczeństwo litewskie...*, s. 35, 46), Juliusza Bardacha (*O przekładach ruskich statutów ziemskich XIV i początku XV w. dla Wielkiego Księstwa Litewskiego i Chełmszczyzny* [w:] idem, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa 1970, s. 339), a ostatnio: Rimvydas Petrauskas (*Stany*, tłum. B. Piasecka [w:] V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila, *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, Kraków 2011, s. 664).

⁵ Nie można wykluczyć, że najstarsze – jednak niezachowane – przywileje dzielnicowe powstały już w końcu XIV wieku (jedna z najnowszych ocen: S. Polechow, *Przywileje dzielnicowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2014, z. 2, s. 61).

⁶ O przywileju dla ziemi smoleńskiej z 1505 r. Sergiej Polechow pisze, że akt ten wszedł w lokalne życie prawne na skromniejszym poziomie niż w innych ziemiach państwa (С.В. Полехов, *Привилеи великих князей литовских Смоленской земли (середина XV – начало XVI в.)*, „Петербургские славянские и балканские исследования – Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” 2015, nr 1, s. 130). Badacze, głównie białoruscy, twierdząco odpowiadają na pytanie, że w praktyce prawnej

historycy często uwzględniali kwestie praktyki prawnej przywilejów dzielnicowych⁷. Warto jednak zwrócić uwagę na inne możliwe podejścia do badań nad tymi aktami.

Przywileje ogólnoziemskie i dzielnicowe były wystawiane dość często. Antropolodzy uważają, że powtarzalność była jedną z cech rytuałów⁸. Wystawienie aktów o takim znaczeniu nie było sprawą codzienną, dlatego rytuał prowadził do czasowego wyłączenia osoby z codziennych sytuacji⁹. Aparat władzy stawał się tak skomplikowany, że jego zrozumieniu przez ludzi służyła symbolika, która także objęta jest badaniami nad rytuałem¹⁰. Przywileje i ich wystawianie było produktem tego aparatu, a same akty, które miały znaczenie państwowe, mogły być postrzegane jako symbole. Inną cechą rytuału było to, że uczestniczyły w nim osoby o różnym statusie społecznym¹¹. Wystawienie przywileju było czynnością, poprzez którą władca przekazywał uprawnienia poddanym – uczestniczyły więc w nim osoby o różnym statusie społecznym.

Wydarzenia związane z wystawianiem przywilejów ogólnoziemskich i dzielnicowych mogą zająć się z badaniami nad rytuałem.

Trudności w badaniach nad rytuałem wiążą się z definiowaniem zakresu badań. Badacze próbują zdefiniować sam rytuał na dwa sposoby – wąski i rozszerzony. Wśród prób wąskiego zdefiniowania można napotkać takie określenia, jak: czynność tworząca solidarność lub tożsamość społeczną; czynność będąca sposobem opowiadania o sobie; wspólnie tworzone przedstawienie zmieniające i kształtujące społeczeństwo¹². Rozszerzone ujęcie rytuału uwzględnia z kolei czynności estetyczne, publiczne, wykonywane dla kogoś¹³, a także czynności określane jako formy rytualne (np. obchody, wizyty w miejscach pamięci, wielokrotne opowiadania)¹⁴. W niniej-

funkcjonowały przywileje dzielnicowe dla ziem (później województw) kijowskiej, połockiej, witebskiej i dla Wołynia (В. Варонін, *Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст., „Беларускі гістарычны агляд – Belarusian Historical Review”* 1998, t. 5, nr 1, <https://tiny.pl/c4z6m> [dostęp: 13.11.2023]; М.Дз. Макараў, *Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва местаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст.*, Мінск 2008, s. 55–58; Д. Ващук, *Абыхмо деръжали ихъ пюдль права ихъ земъли. Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.*, Київ 2009, s. 246, 247–248). Wskazane oceny powinny jednak zostać poddane rewizji. Na przykład Sergiej Polechow sceptycznie ocenia wnioski Dmytra Waszczuka dotyczące przywilejów dla ziemi kijowskiej i Wołynia: S. Polechow, *Przywileje dzielnicowe...*, s. 59.

⁷ S. Polechow, *Przywileje dzielnicowe...*, s. 57–59.

⁸ E.W. Rothenbuhler, *Komunikacja rytualna. Od rozmowy codziennej do ceremonii medialnej*, tłum. i red. J. Barański, Kraków 2003, s. 28.

⁹ Ibidem, s. 32.

¹⁰ D.I. Kertzer, *Rytuał, polityka, władza*, tłum. Z. Simbierowicz, Warszawa 2010, s. 17–19.

¹¹ E.W. Rothenbuhler, *Komunikacja rytualna...*, s. 32.

¹² E. Muir, *Ritual in Early Modern Europe*, Cambridge 2005, s. 6.

¹³ E.W. Rothenbuhler, *Komunikacja rytualna...*, s. 25. Jako jeden z przykładów autor ten podaje uściśnienie rąk (s. 26, 28), pogrzeby, karnawały, zjazdy polityczne (s. 29).

¹⁴ Ibidem, s. 28.

szym tekście przyjmują rozszerzoną definicję rytuału. Daje ona możliwości badania wszelkich zachowań ludzkich nie tyle będących rytuałem, ile mających cechy rytualizowane – składnik rytualny czy pewna inscenizacja zachowania ludzkiego mogły towarzyszyć wystawieniu aktów władcy¹⁵ oraz dalszej praktyce prawnej (*exercise of the law*)¹⁶. Dlatego nowo wystawiony dyplom był nie tylko tekstem normatywnym, lecz miał także elementy symboliczne podkreślające porozumienie między wystawcą a odbiorcą¹⁷. Jest to kolejny dowód na to, że wystawienie dyplomu mogło mieć cechy rytualne.

Istotnym składnikiem rytuałów były także gesty¹⁸. Mogły one służyć ukonstytuowaniu pozycji ludzi oraz ich więzi społecznych¹⁹. Były zatem częścią rytuału prawnego.

Badacze dawnych rytuałów mierzą się jeszcze z inną trudnością. Według Philippe'a Buca historyk ma do czynienia nie z danymi surowymi, lecz ze źródłem opisującym rytuał oraz z odpowiednią teorią badawczą²⁰. Zdaniem Hagena Kellera dyplomy opisywały stosunki między władcą a poddanymi²¹, dlatego równie ważny co wymiar rytualny stosunków poddanego i władcy był słowny wyraz tego stosunku. Podobne opinie wyrażają historycy badający gesty w rytuale. Według nich znaczenie miały nie tylko gesty, lecz także ich znaczenia przenośne, przekonania ludzi o potęgze gestu²². Takiego zdania był badacz rytuałów Clifford Geertz, który uważał, że

¹⁵ H. Keller, C. Dartmann, *Inszenierungen von Ordnung und Konsens* [w:] G. Althoff, C. Witthöft (red.), *Zeichen – Rituale – Werte. Internationales Kolloquium des Sonderforschungsbereichs 496 an der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster*, Münster 2004, s. 201, 207.

¹⁶ M. Mostert, *Introduction* [w:] M. Mostert, P.S. Barnwell (red.), *Medieval Legal Process. Physical, Spoken and Written Performance in the Middle Ages*, Turnhout 2011, s. 4. W praktyce prawnej czasem proponuje się zamiast terminu „rytuał” słowo „performans” (*performance*), mając na myśli to, że prawo było „wykonywane” (*legal practices are performed*), miało „wypowiedzi performatywne” (*performative utterances*) (ibidem, s. 5). W takim przypadku słowo „performans” jest synonimem słowa „rytuał”.

¹⁷ H. Keller, C. Dartmann, *Inszenierungen von Ordnung...*, s. 211. Jako przykład można podać kilka wątków z dzieła Gerda Althoffa: nowi władcy potwierdzali prawa poddanych podczas wjazdów rytualnych (G. Althoff, *Potęga rytuału. Symbolika władzy w średniowieczu*, tłum. A. Gadzała, Warszawa 2011, s. 160, 162, 165) lub pracy Edwarda Muira: po wjeździe nowego księcia burgundzkiego do Gandawy potwierdzał on przywileje wszystkich grup mieszczan – bez tego nie mógł przejść władzy (E. Muir, *Ritual in Early Modern...*, s. 267, 280).

¹⁸ J.-C. Schmitt, *Gest w średniowiecznej Europie*, tłum. H. Zaremska, Warszawa 2006, s. 17; E. Muir, *Ritual in Early Modern...*, s. 272.

¹⁹ J.-C. Schmitt, *Gest w średniowiecznej...*, s. 167.

²⁰ P. Buc, *Pułapki rytuału. Między wczesnośredniowiecznymi tekstami a teorią nauk społecznych*, tłum. i red. M. Tomaszek, Warszawa 2011, s. 19–20.

²¹ H. Keller, *The Privilege in the Public Interaction of the Exercise of Power: Forms of Symbolic Communication Beyond the Text* [w:] M. Mostert, P.S. Barnwell (red.), *Medieval Legal Process...*, s. 82.

²² J.-C. Schmitt, *Gest w średniowiecznej...*, s. 19.

rytuał służy potrzebie opowiadania społeczności o samej sobie²³. Historię rytuału można zatem badać od strony wyobrażeń uczestników rytuału o jego przebiegu. A to z kolei łączy się z postulatami Buca, że historyk ma do czynienia nie z samym rytuałem, lecz z przekazem o rytuale.

Z obecnego stanu badań wynikają dwa wnioski: po pierwsze, wystawianiu aktów dla grup ludności w Europie mogły towarzyszyć rytuały lub formy rytualne; po drugie, przekaz o rytuale nie jest tożsamy z samym rytuałem, gdyż z tym ostatnim historyk nie ma do czynienia bezpośrednio.

Celem artykułu jest przyjrzenie się przekazom o rytuale (względnie formach rytualnych) nadawania przywilejów ogólnościemskich i dzielnicowych oraz towarzyszących im czynności, a także sytuacjom, z których można zaczerpnąć informacje o przebiegu takich rytuałów (czynnościach rytualizowanych)²⁴.

Jako granice chronologiczne przyjmuję lata 40. XV wieku oraz połowę XVI wieku. Granicę *a quo* warunkuje posiadany materiał źródłowy. W latach 40. XV wieku doszło na Litwie do „ekspansji piśmiennictwa prawnego”²⁵. Rozszerza to więc bazę źródłową, a tym samym zwiększa możliwości przyjrzenia się szczegółom rytuału w Wielkim Księstwie Litewskim, tj. przypadkom występowania w nich wskazanych aktów. Przyjęcie granicy *ad quem* wynika z tego, że w 1551 r. został wystawiony kolejny przywilej ogólnościemski kończący ten etap ich rozwoju. Był to ostatni z przywilejów ogólnościemskich potwierdzających takie dawniejsze akty²⁶ i spisanych po łacinie. Natomiast późniejsze przywileje ogólnościemskie – wystawiane od 1563 r. – były pisane po rusku²⁷, omawiały inne zagadnienia prawne i nie nawiązywały do przywilejów z lat 1387–1551²⁸. Przyjęcie tej cezury uzasadnione jest także tym, że najwięcej przywilejów dzielnicowych²⁹ zostało spisanych właśnie przed połową XVI stulecia.

²³ „A story people tell themselves about themselves”: E. Muir, *Ritual in Early Modern...*, s. 4.

²⁴ Poza moim zainteresowaniem pozostaje to, jak użycie tych przywilejów z czasem przybrało cechy rytuału (por. analizę tego zagadnienia na przykładzie przywileju ogólnościemskiego z 1447 r.: Г.А. Бераставы, *Выкарыстанне агульназемскага прывілея Казіміра Ягелончыка 1447 г. у кантэкście практыкі дакументальных пацвярджэнняў у Вялікім Княстве Літоўскім у XV–XVI стст.*, „Архіварыус. Зборнік навуковых паведамленняў і артыкулаў” 2020, nr 18, s. 112–127).

²⁵ Określenie Aliaksandra Hruśy: А.И. Груша, *Кризис доверия? Появление и утверждение правового документа в Великом Княжестве Литовском (конец XIV – первая треть XVI в.)*, Москва 2019.

²⁶ И. Якубовській, *Земскіе прывілеі Велікага Княжества Литовскаго*, „Журналъ Министерства народного просвѣщенія” 1903, nr 4, s. 272.

²⁷ Ibidem, s. 275–276.

²⁸ Zob. ich teksty: *Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі і акты дзяржаўных уній. Крыніцазнаўчы дапаможнік*, wyd. Г.Я. Галенчанка і in., Мінск 2015.

²⁹ Pomimo tradycji studiów nad przywilejami dzielnicowymi nauka nie ma obecnie do dyspozycji wydania, w którym byłyby zgromadzone teksty wszystkich znanych dziś aktów. Częściowo może temu służyć wydanie *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі: крыніцазнаўчы дапаможнік*, wyd. В.С. Пазднякоў, Мінск 2018. Niemniej książka ta przedstawia tylko akty z XV

Rytuał w Wielkim Księstwie Litewskim nie doczekał się monografii, choć związane z nim zagadnienia są znane badaczom. Najwięcej refleksji na ten temat można znaleźć w opracowaniach kilku historyków. Po raz pierwszy szerzej badał tę problematykę Juliusz Bardach, autor artykułu o tzw. czołobiciu (praktyka świadczeń – głównie w pieniądzech – w zamian za dokonanie czynności prawnej). O samym składniku rytualnym autor prawie nie wspominał, pisał wszakże o cechach istotnych dla badania nad rytuałem. Były to np. złożenie czołobicia w imieniu grup terytorialnych ludzi (np. włości)³⁰, wątpliwość opisów czołobicia³¹, związek czołobicia z darowizną³². Za rozwinięcie tematu służy badanie przez Andrzeja Zakrzewskiego formuły *żadał* towarzyszącej czołobiciom³³. Omawiając zagadnienie tzw. postawienia czapki (rodzaj zaruki), Wojciech Kulisiewicz zwracał uwagę na publiczność rytuału sądowego³⁴. Badacz odniósł się do kwestii gestu postawienia czapki³⁵, co później poruszyła też Irena Valikonytė³⁶. Analizę podobnej kwestii – rytuału zawierania umów międzypaństwowych przez władców księstwa do pokoju z 1422 r. – przeprowadził Marceł Kosman³⁷.

Pokrewnych tematycznie, bo dotyczących przysięgi dowodowej, obserwacji dokonał Aliaksandr Hruša. Według niego rytuał miał „dokładnie określony charakter religijny”³⁸, a główną rolę odgrywała w nim nie tyle jego treść performatywna, ile „poczucie obawy wywołane perspektywą naruszenia tego układu”, podczas gdy „co dotyczy performansu, który mógł wyrażać się w manipulacjach czynionych np. przez

i XVI wieku, wystawione tylko dla ziem związanych z dzisiejszą Republiką Białorusi (ibidem, s. 16). Na dodatek wlicza sporo aktów, których z pewnością nie należy traktować jako przywileje, np. nakazy wielkich książąt wojewodom. W dalszej części będę dodawał opisy bibliograficzne najbardziej znanych wydań aktów.

³⁰ J. Bardach, *Czołobicia i poklony. Kartka z dziejów administracji Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI w.* [w:] idem, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa 1970, s. 381.

³¹ Ibidem, s. 383.

³² Ibidem, s. 389.

³³ A.B. Zakrzewski, *Czołobicia i żedania. Kartka z dziejów kultury prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI wieku* [w:] M. Wąsowicz (red.), *Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, Warszawa 2004, s. 369–378.

³⁴ W. Kulisiewicz, *Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV–XVII wieku*, Warszawa 1993, s. 20, 24.

³⁵ Ibidem, s. 22–23.

³⁶ I. Valikonytė, *Zwyczaj stawiania czapki: szczególny aspekt kultury prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku* [w:] W. Kriegseisen, A. Rachuba (red.), *Litwa w epoce Wazów. Prace ofiarowane Henrykowi Wisnerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 2006, s. 192, 200.

³⁷ M. Kosman, *Ceremoniał zawierania umów międzynarodowych przez wielkich książąt litewskich przed i po unii z Polską* [w:] M. Markiewicz, R. Skowron (red.), *Theatrum ceremoniale na dworze książąt i królów polskich. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu i Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego w dniach 23–25 marca 1998*, Kraków 1999, s. 47–59.

³⁸ А.И. Грыша, *Крпусец доверня...*, s. 55.

strony procesu w stosunku do siebie, w żaden sposób nie warto wyolbrzymiać jego znaczenia³⁹.

Przekaz o rytuale (formach rytualnych) związanym z wystawieniem przywilejów ogólnościemskich i dzielnicowych

Jedną z cech dyplomatyki Wielkiego Księstwa Litewskiego badanego okresu były formuły o wystawieniu dokumentu wskutek złożenia właściwej prośby w imieniu całej społeczności. Jako takie społeczności mogły wystąpić m.in. zbiorowości terytorialne, np. miasta⁴⁰ czy włości⁴¹. Podobnie było z przywilejami dzielnicowymi, ponieważ od strony formalnej jako inicjatorzy ich wystawiania mogły występować całe ziemie lub wybrane grupy tamtejszej ludności. Najczęściej kancelaria wielkich książąt umieszczała tę formułę w przywilejach dzielnicowych z pierwszej połowy XVI wieku⁴², mianowicie:

- dla ziemi bielskiej z lat 1501⁴³, 1547⁴⁴,
- dla ziemi drohickiej z 1516 r.⁴⁵,
- dla województwa kijowskiego z lat 1507⁴⁶ i 1529⁴⁷,
- dla ziemi mścisławskiej z lat 1541⁴⁸ i 1551⁴⁹,

³⁹ Ibidem, s. 57.

⁴⁰ J. Bardach, *Czolibicia i pokłony...*, s. 381, 384; A.B. Zakrzewski, *Czolibicia i żedania...*, s. 369.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Co zresztą wynika ze wzrostu częstotliwości wystawiania tego rodzaju pism w pierwszej połowie XVI wieku.

⁴³ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25 – Lithuanian Metrika. Book of Inscriptions 25 (1387–1546) – Литовская Метрика. Книга записей 25*, wyd. D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 1998, s. 57; *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 21.

⁴⁴ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 30.

⁴⁵ *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, t. 1, wyd. I. Daniłowicz, J. Lelewel, przyg. T. Działyński, Poznań 1841, s. 118; *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 113; М.К. Любавській, *Литовско-русскай сеймъ. Опытъ по исторіи учрежденія въ связи съ внутреннимъ строемъ и внѣшнею жизнью государства*, Москва 1900, s. 207.

⁴⁶ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8 – Lithuanian Metrika. Book of Inscriptions 8 (1499–1514) – Литовская Метрика. Книга записей 8*, wyd. A. Baliulis, R. Firkočiūsis, D. Antanavičius, Vilnius 1995, nr 289, s. 240; *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 124.

⁴⁷ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 25...*, s. 187; *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 130.

⁴⁸ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 137; М.К. Любавській, *Литовско-русскай сеймъ...*, s. 500–501.

⁴⁹ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 139; М.К. Любавській, *Литовско-русскай сеймъ...*, s. 566.

- dla województwa połockiego z lat 1511⁵⁰ i 1547⁵¹,
- dla ziemi smoleńskiej z lat 1505⁵² i 1513⁵³,
- dla ziemi witebskiej (później województwa) z lat 1503⁵⁴, 1509⁵⁵, 1541⁵⁶, 1547⁵⁷,
- dla Wołynia z lat 1501⁵⁸, 1509 (1508?)⁵⁹, 1547⁶⁰.

Kształtowanie się podobnych formuł powinno być zjawiskiem nowym, gdyż źródła z drugiej połowy poprzedniego stulecia przedstawiają sytuację odmiennie. Przykładowo w 1492 lub 1486 r.⁶¹ miało miejsce złożenie przysięgi zbiorowej przez mieszkańców Połocka. Przysięga ta została opisana bez wzmiankowania całych warstw społecznych, jak widać w wystawionym w 1511 r. przywileju. Zamiast tego

⁵⁰ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 8...*, nr 289, s. 451–452; *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.*, t. 1, red. А.Л. Хорошкевич, С.В. Полехов, В.А. Воронин, А.И. Груша, А.А. Жлутко, Е.Р. Сквайрс, А.Г. Тюльпин, Москва 2015, nr 476, s. 653; *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 169; М.К. Любавскій, *Литовско-русскай сеймъ...*, s. 190.

⁵¹ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 175; М.К. Любавскій, *Литовско-русскай сеймъ...*, s. 605.

⁵² *Lietuvos Metrika. Knyga nr 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5 – Lithuanian Metrica. Book No. 5. Book of Inscription No. 5 (1427–1506) – Литовская Метрика. Книга 5. Книга записей 5*, wyd. A. Vailiulis, A. Dubonis, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba), Vilnius 2012, nr 561, s. 376; *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 213; С.В. Полехов, *Привилей Александра Ягеллона Смоленской земле 1505 г.*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики” 2019, t. 75, nr 1, s. 96.

⁵³ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 219.

⁵⁴ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 5...*, nr 255, s. 162–163; *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 67.

⁵⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 8...*, nr 387, s. 290; *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 71; М.К. Любавскій, *Литовско-русскай сеймъ...*, s. 185–186.

⁵⁶ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 75.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 79.

⁵⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 25...*, s. 101; *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 41.

⁵⁹ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 48; М.К. Любавскій, *Литовско-русскай сеймъ...*, s. 186; J. Bardach, *Człobicia i poklony...*, s. 381; А.В. Zakrzewski, *Człobicia i żądania...*, s. 372. Według Dmytra Waszczuka do wystawienia drugiego przywileju Aleksandra dla Wołynia doszło dopiero w 1508, a nie 1509 r., jak uważano dotychczas (Д. Вашук, *Абыхмо держали ихъ...*, s. 140, przyp. 4). Nie wchodząc w szczegóły argumentacji autora, dodam, że w kontekście omawianego przeze mnie zagadnienia kwestia datacji nie ma większego znaczenia.

⁶⁰ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 51.

⁶¹ Omówienie stanowiska społecznego osób, które złożyły tę przysięgę: М.Дз. Макараў, *Ад пасада да магдэбурці...*, s. 66; А.Л. Х[орошкевич], С.В. П[олехов], *Комментарии*, red. А.Л. Хорошкевич, С.В. Полехов, В.А. Воронин, А.И. Груша, А.А. Жлутко, Е.Р. Сквайрс, А.Г. Тюльпин, Москва 2015, s. 193–194). Anna Choroszkiwicz i Sergiej Polechow wyrazili zdanie, że przyrzeczenie miało związek z wydarzeniami z 1486, a nie z 1492 r. (*ibidem*, s. 193). Nie pozbawia to wszakże źródło potrzebnej w niniejszej pracy treści – opisu złożenia przysięgi zbiorowej, tym bardziej że podobna przysięga w tym okresie – z 1486 r. – została opisana analogicznie: złożyli ją również mieszczanie, dworzanie miejscy oraz pospólstwo (*Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.*, t. 1, nr 20, s. 91).

źródło wylicza imiennie przedstawiciele każdej z warstw zamieszkujących miasto⁶². Co najmniej od 1496 r. reprezentację połocczan zaczęto opisywać inaczej – w sposób bliski przywilejowi z 1511 r.: w imieniu połocczan w 1496 r. zamiast mieszczan, dworzan miejskich oraz pospólstwa wystąpili „wszyscy” bojarzy i mieszcianie⁶³. Na pierwszy rzut oka takie zmiany leksykalne można by traktować jako zmiany w strukturze społecznej ziemi połockiej, jednak wyjaśnienie takie jest niesłuszne, gdyż zmiany w strukturze społecznej całej ziemi nie mogły zajść tak szybko. Były to zatem tylko zmiany leksykalne.

Podobne zmiany można zaobserwować w przypadku przywilejów dla Żmudzi czy jej poszczególnych części. Jeżeli np. przywilej Kazimierza Jagiellończyka dla włości „senatorskiej”⁶⁴ powstał wskutek rzekomej prośby „wszystkich bojar” i „wszystkiego pospólstwa”⁶⁵, to późniejsze źródła dotyczące Żmudzi przedstawiają inne stanowisko. W 1522 r. Żmudzini przedłożyli przywileje wystawione dla tej ziemi przez Zygmunta Starego i jego „przodków”. Właściwe dyplomy zostały przedłożone już w imieniu bojarów, panów i ciwunów Żmudzi⁶⁶, tj. jak w przypadku ziemi połockiej – w imieniu wszystkich lokalnych grup ludności⁶⁷.

⁶² *Полюцкие грамоты XIII – начала XVI в.*, t. 1, nr 272, s. 420–421.

⁶³ *Вси бояре полюцкие и мещане* (ibidem, nr 20a, s. 91–92). Na poparcie przywołam kompilację sporządzoną na podstawie przywilejów na prawo niemieckie i przywileju dla ziemi połockiej w latach 20. XVI wieku (B.A. B[оронин], С.В. П[олевых], *Комментарь nr 474* [w:] *Полюцкие грамоты XIII – начала XVI века*, t. 2, s. 295). Według niej przed monarchę i jego radę stawili się arcybiskup połocki, bojarzy i mieszcianie (*Полюцкие грамоты XIII – начала XVI в.*, t. 1, nr 474, s. 646).

⁶⁴ Przywilej dotarł w zniekształconym tłumaczeniu polskim. Najprawdopodobniej chodziło o włość knietowską (*Žemaitijos žemės privilegijos XV–XVII a. – Privilegia terrestria Samogitiensia saec. XV–XVII*, wyd. D. Antanavičius, E. Saviščevas, Vilnius 2010, nr 4, s. 35).

⁶⁵ Ibidem, nr 4, s. 35–36. Dokument nie posiada daty rocznej, tylko piątą indykcję. Według wydawców został on wystawiony między końcem 1441 a początkiem 1442 r. ([1441 m. pabaiga – 1442 m. pradžia], ibidem, nr 4, s. 35). Indykcja pozwoliłaby zawęzić datację – odnieść ją do czasu między wrześniem 1441 a sierpniem 1442 r. Jednak do takiej możliwości należy podchodzić ostrożnie. Za konsultację w tej sprawie składam podziękowanie dr. Eugenijusowi Saviščevasowi.

⁶⁶ Przyczyną przedłożenia było obsadzanie stanowisk ciwunów na Żmudzi na mocy osobistych decyzji lokalnego starosty – wbrew postanowieniom przywilejów dzielnicowych zostawiających to tylko w gestii monarchy: *Lietuvos Metrika. Knyga nr 10 (1440–1523). Užrašymų knyga 10 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 10 (1440–1523) – Литовская Метрика. Книга записей 10*, wyd. A. Baliulis, A. Banionis, Vilnius 1995, nr 109, s. 105; *Lietuvos Metrika. Knyga nr 11 (1518–1523). Įrašų knyga 11 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 11 (1518–1523) – Литовская Метрика. Книга записей 11*, wyd. A. Dubonis, Vilnius 1997, nr 140, s. 134; *Źródła do dziejów Żmudzi (1522–1648)*, wyd. E. Saviščevas, J. Drungilas, red. T. Kempa, Toruń 2023, nr 1, s. 3–5. Przebieg odpowiednich wydarzeń został opisany przez Krzysztofa Pietkiewicza (*Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 68), Eugenijusa Saviščevasa (*Žemaitijos savivalda ir valdžios elitais 1409–1566 metais*, Vilnius 2010, s. 155–157; *Początki parlamentaryzmu na Żmudzi w XVI wieku*, „*Studia Historyczne*” 2016, t. 59, nr 2, s. 168–169), Aliaksandra Hrušę (*Кризис доверия...*, s. 445).

⁶⁷ W podobne słowa ujęła te wydarzenia powstała około połowy XVI wieku Kronika Bychowca (*Полное собрание русских летописей*, t. 32: *Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца; летописи:*

Można zatem na przykładzie przywilejów połockich i żmudzkich zaobserwować zjawisko przypominające opisane przez Philippe'a Buca. Jeśli rozumieć poddane analizie określenia dosłownie, można z nich wyciągnąć wniosek, że na Żmudzi i ziemi połockiej doszło do bezprecedensowo szybkich zmian społecznych, kiedy prawo ubiegania się o przywilej nagle uzyskały inne grupy. Bardziej logiczne będzie przypuszczenie, że w różnych latach pod różnymi określeniami rozumiano te same zjawiska (np. mieszczanie połoccy – na początku jako „mieszczanie, dworzanie miejscy oraz pospólstwo miejskie”, później zaś po prostu „mieszczanie”). A zatem można przyjąć, że próśby o wystawienie przywilejów dla tych ziem składali w imieniu tych samych grup ludności, tylko zostało to ujęte w inne słowa.

Podobne trudności interpretacyjne widać w opisach okoliczności sporządzania przywilejów i związanych z nimi rytuałów. Na przykład w przywileju Zygmunta Starego dla Wołynia stwierdzono, że akt powstał na podstawie przywilejów dla Wołynia Kazimierza Jagiellończyka i Aleksandra⁶⁸. Co więcej, z jego treści wynika, że miał miejsce rytuał – przywileje poprzednich władców zostały odczytane na głos przed monarchą⁶⁹. Tymczasem nowo wystawiony przywilej powtarzał tylko wcześniejszy przywilej Aleksandra. Podobnie rzecz się miała z przywilejem dla ziemi kijowskiej z 1529 r. Wynika z niego, że nowo wystawiony przywilej miał na celu potwierdzenie przywileju z 1507 r. oraz przywilejów dla ziemi wystawionych przez Kazimierza Jagiellończyka i Aleksandra⁷⁰. Przywilej z 1529 r. natomiast z nielicznymi zmianami powtarzał tekst przywileju z 1507 r.⁷¹ Analogiczna sytuacja była w połowie XVI wieku. W 1547 r. Zygmunt August wystawił dla województwa połockiego kolejny przywilej⁷². Z treści tego aktu wynika, że powstał on po przedłożeniu przez bojarów, mieszczan, „miasto” i „ziemię” dawniejszych

Баркулабовская, Аверки и Панцырного, wyd. Н.Н. Улащик, Москва 1975, s. 158; М.К. Любавский, *Литовско-русский сейм...*, s. 107). Doszło zatem do anachronizacji opisu – kronikarz rzutował wstecz słownictwo swojej doby.

⁶⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 8...*, nr 363, s. 281: „и тыхъ прывилеевъ, правъ отца и брата нашего, и их м(и)л(о)сти выслуhavъшы, и такъжо есмо ихъ пры всичъ тыхъ вышпиписанныхъ речехъ zostавили, которыи ижъ выписаны и менованы в тыхъ правехъ отъца и брата нашог(о), и то имъ потверъжаемъ симъ нашымъ прывилеемъ”.

⁶⁹ *Ibidem*, nr 363, s. 280: „мы [Zygmunt Stary – Н.В.] тыхъ листовъ и правъ выслуhavъшы”.

⁷⁰ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 130.

⁷¹ И. Якубовській, *Земскіе привилеи Великаго Княжества Литовского. Критическій разборъ текствъ областныхъ привилеевъ*, „Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія” 1903, nr 6, s. 286. Podobne przypuszczenia można wysnuć co do przywileju dla tej ziemi z 1507 r. Pisząc o tym, że potwierdza on obydwie przywileje – Kazimierza Jagiellończyka i jego syna Aleksandra (*Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 124) – w rzeczywistości wznawiał tylko tekst ostatniego (K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 87). Niemniej o takich losach przywileju z 1507 r. należy mówić ostrożnie, gdyż nie zachowały się do dziś przywileje dla ziemi kijowskiej Kazimierza i Aleksandra Jagiellończyków.

⁷² *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 175–179.

przywilejów wystawionych przez Kazimierza i Aleksandra Jagiellończyka oraz Zygmunta Starego. Warto zauważyć, że narracja charakteryzuje te akty jako „prawa wolne, dobre, chrześcijańskie” (*права вольная, добрая, хрестиянская*). Takie wyrażenie występuje w przywileju Zygmunta Starego; z pewnością mogło też występować w przywilejach jego brata i ojca⁷³, gdyż np. nawiązania do „praw wolnych, dobrych, chrześcijańskich” mogły znaleźć się w przywileju Kazimierza⁷⁴ dla ziemi połockiej⁷⁵. Innymi słowy, aby móc określić dotychczasowe dyplomy jako „prawa wolne, dobre, chrześcijańskie”, kanceliści musieli dowiedzieć się o brzmieniu tego wyrażenia, czyli mieć do wglądu dawniejsze dyplomy. Pomimo przedkładania monarsze dyplomów Kazimierza, Aleksandra i Zygmunta Starego wystawiony przez Zygmunta Augusta akt dosłownie odtwarzał tylko jeden z nich – ten wystawiony w imieniu Zygmunta Starego w 1511 r.⁷⁶ Może to sugerować dwie możliwości: albo przedstawiciele województwa nie przedkładali monarsze dawniejszych przywilejów (tj. narracja przywileju z 1547 r. wprowadza w błąd), albo to te przywileje były przedkładane – później zaś monarcha (ewentualnie wraz z własną radą) nakazywał kancelistom⁷⁷ sporządzić nowy przywilej tylko na podstawie tekstu z 1511 r. Uważam, że druga możliwość jest bardziej prawdopodobna, gdyż w przywileju z 1547 r. występują krótkie cytaty z kilku dawniejszych przywilejów.

Obecność specyficznych cech przekazu można stwierdzić w przypadku innego wydarzenia związanego z wystawieniem przywilejów dla grup ludzi. Chodzi o sejm z 1547 r.⁷⁸, którego częścią stało się m.in. wystawienie kolejnego przywileju ogólnoziemskiego⁷⁹. Wobec małej liczby źródeł trudno odpowiedzieć, jak długo trwały

⁷³ Niezachowanych do dziś, zresztą nadających się do zrekonstruowania. И. Якубовскій, *Земскіе привилеи Великаго Княжества Литовского. Критическій разборъ...*, s. 263–275; М.Дз. Макараў, *Дадатак 1. Полацкі і віцебскі земскія прывілеі. Да гісторыі стварэння тэкстаў дакументаў* [w:] *ідем, Ад пасада да магдэбургіі. Прававое становішча насельніцтва месцаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст.*, Мінск 2008, s. 135–152, 155–159; А.Л. Х[орошкевич], С.В. П[олехов], *Комментарз nr 476* [w:] *Полоцкіе граматы XIII – начала XVI века*, t. 2, s. 297–315.

⁷⁴ И. Якубовскій, *Земскіе привилеи Великаго Княжества Литовского. Критическій разборъ...*, s. 263–275; М.Дз. Макараў, *Дадатак 1...*, s. 135–152, 155–159.

⁷⁵ М. Дз.Макараў, *Дадатак 1...*, s. 137.

⁷⁶ И. Якубовскій, *Земскіе привилеи Великаго Княжества Литовского. Критическій разборъ...*, s. 255; М.Дз. Макараў, *Ад пасада да магдэбургіі...*, s. 55.

⁷⁷ O rozkazaniach władcy lub panów jego rady czy innych dostojników dla kancelistów: А.І. Груша, *Канцыялярыя Вялікага Княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст.*, Мінск 2006, s. 117–122, 132; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 21.

⁷⁸ М.К. Любавскій, *Литовско-русскій сеймъ...*, s. 517–543; G. Błaszczuk, *Litwa na przelomie średniowiecza i nowożytności, 1492–1569*, Poznań 2002, s. 81–82; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002, s. 37–38.

⁷⁹ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі...*, s. 133. Tekst przywileju: s. 135–145.

obrazy sejmowe; na pewno jednak nie jeden dzień⁸⁰. Tymczasem powstały w kancelarii wielkksiążęcej opis obrad charakteryzuje je w taki sposób, jak gdyby miały trwać bardzo krótko. Według źródła⁸¹ sejm był po prostu wymianą kilkudziesięciu replik (taką wymianą naprawdę był) władcy i sejmujących, lecz rzekomo bardzo szybką wymianą⁸².

Opis okoliczności nadawania przywilejów ogólnoziemskich miał jeszcze jedną cechę. Jednym z postulatów sejmujących stała się prośba, aby Zygmunt August potwierdził dotychczasowe przywileje ogólnoziemskie⁸³. Monarcha przychylił się do tej prośby⁸⁴. Kanceliści wielkksiążęcy, odnotowując prośby szlachty, opisali przywileje następującymi słowami: „wszystkie prawa wolności wasze”⁸⁵, „przywileje listy wolności waszych”⁸⁶. W zanotowanych przez kancelarię odpowiedziach monarchy występują niemal identyczne wyrazy⁸⁷. Fakt, że kancelaria zanotowała wypowiedzi zarówno szlachty, jak i monarchy, utrudnia odpowiedź na pytanie, czy słowa te są wynikiem tylko podejść formułowanych przez szlachtę i monarchę, czy też zostały one zniekształcone przez kancelarię. Zwróć uwagę na inne okoliczności. Kanceliści uważali za stosowne umieszczać mniej skonkretyzowane opisy – ujmować te przywileje jako szerszy zestaw zamiast dokładnie wymieniać każdy z nich⁸⁸ (było to

⁸⁰ Według Matwieja Lubawskiego trwały od stycznia do marca (М.К. Любавский, *Литовско-русская семья...*, s. 543). Twierdzenie Lubawskiego przyjął Valierij Pazdniakoŭ (В. Пазднякоў, *Соімы ВКЛ 1440–1568 і Рэчы Паспалітай 1569–1793* [w:] Г.П. Пашкоў і ін. (red.), *Вялікае Княства Літоўскае. Эцыклапедыя ў двух тамах*, t. 2: К–Я, Мінск 2007, s. 611).

⁸¹ *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*, t. 3: 1544–1587, wyd. I. Григоровичъ, Санктпетербургъ 1848, nr 4, s. 4.

⁸² Podobny wniosek – jednak dotyczący innych sejmów – wysnuwa też Eugenijus Saviščevas: idem, *Początki parlamentaryzmu...*, s. 164: „Оczywiście takich petycji było więcej. Najwcześniejsza jest opatrzona datą 1542 rok. Biorąc pod uwagę jej tytuł, można wnioskować, że były to poszczególne skargi Żmudzynów, połączone w kancelarii wielkiego księcia w jeden dokument. Jednak w petycji z 1551 r. wyraźnie wskazano, że Żmudzini składali władcy wcześniej sporządzony dokument. Najbardziej prawdopodobne jest więc, że wszystkie petycje miały przemyślaną formę pisemną. Co prawda możemy wątpić w to, że zawarte w Metryce Litewskiej petycje zachowały się w pierwotnej postaci. W Metryce widzimy je pomieszane z responsami władcy. Podczas przepisywania w kancelarii wielkiego księcia ich treść mogła zostać nieco zmieniona. Podstawę do takiego twierdzenia daje petycja z 1551 r., w której do 15 wcześniejszych próśb dołączono dwie dodatkowe” [wyróżnienia – H.B.].

⁸³ *Акты, относящиеся к истории Западной России...*, nr 4, s. 4.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ *Вси права вольности ваши.*

⁸⁶ *Привилья листы вольностей вашихъ.*

⁸⁷ „Przywileje i listy wolności waszych” (привилья и листы вольностей вашихъ); „wszystkim wolnościom waszym dobrze zrozumieli” (всимъ вольностямъ вашимъ добръ вырозумѣли); „przywilejów wolności waszych” (привильевъ вольностей вашихъ); „wolności waszych” (вольностей вашихъ).

⁸⁸ Później, w odpowiedzi na kolejną prośbę szlachty, kancelaria w imieniu monarchy umieściła identyczny wyraz: „według przywilejów i statutu ziemskiego przez przodków jego mości na to dla

z pewnością częścią utrwalonego już języka prawnego)⁸⁹. Taki pogląd był akceptowany przez szlachtę, co widać na jednej z jej późniejszych próśb. Szlachta pragnęła ułatwienia dostępu do przywilejów ogólnościemskich. Dla szlachty miały znaczenie „przywileje i wszelkie listy przez przodków jego mości [Zygmunta Augusta – H.B.] przodkom waszym [szlachty – H.B.] na prawa i wolności wasze dane, tudzież ten przywilej, który jego królewska mość... raczy wam teraz... dać”⁹⁰. Otóż szlachta wносиła o uzyskanie dostępu do wszystkich aktów – ponadto nie rozróżniała, co to były za akty, które z nich mogłyby być dla niej przydatne i w jakim celu byłyby jej potrzebne.

Wśród cech rytuałów wymienia się uroczystość i związek z komunikacją, m.in. z umowami⁹¹. Uroczystością i związkiem z umowami cechowała się darowizna. Darowizna niekiedy pojawiała się w czynnościach prawnych Wielkiego Księstwa pierwszej połowy XVI wieku⁹². W Europie wczesnonowożytnej jako dar mógł być odbierany

was [szlachty – H.B.] nadanych łaskawie i miłościwie was zachować obiecujemy” (водлѣ привиліевъ и статуту земского, отъ предковъ его милости на том вамъ даныхъ, ласково и милостиво васъ заховати обѣцуетъ: *Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи...*, nr 4, s. 13).

⁸⁹ Na przykład w jednym z wyroków Zygmunt Stary zastrzegł, że nadal będzie bronił „innych przywilejów”, których obronę zagwarantował podczas elekcji na wielkiego księcia litewskiego. Niemniej w wyroku nie określono, o których przywilejach mowa. Chodziło jednak o przywileje ogólnościemskie, nie indywidualne, gdyż w wyroku przeciwstawia się te przywileje rozdawnictwom indywidualnym (*Археологическій сборникъ документовъ относящихся къ исторіи Сѣверозападной Руси, издаваемый при управленіи Виленскаго учебнаго округа*, t. 1, wyd. [П.А.] Гильдебрандтъ, [Ф.Г.] Елеонскій, [А.Л.] Миротворцевъ, Вильна 1867, nr 14, s. 12). Inny przykład – nieco dokładniej, choć znów bez precyzji, dawniejsze przywileje ogólnościemskie wymienia jeden z przywilejów ogólnościemskich z 1529 r.: „gratias et concessionones in se continentes, tam publice ac generaliter universo Magno Ducatui ipsi, [...] quae ante temporibus antiquis a serenissimis et illustrissimis dominis, dominis Wladislao, Alexandro alias Withowdo, Sigismundo, Casimiro et Alexandro Secundo, [...] datae sunt et concessae” (*Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі...*, s. 101).

⁹⁰ Podobne postrzeżenie nie było rzadkością w innych kontekstach – nie tylko w pismach powstałych w kancelarii wielkoksiążęcej. Na przykład po 1528 r. (odpowiedni dokument nie ma daty rocznej, posługują się datacją ustaloną przez wydawców) bojarzy i mieszczanie witebscy zanieśli przed monarchę skargę na wojewodę witebskiego Iwana Sapiehę, wnosząc o mianowanie innego wojewody (*Lietuvos Metrika. Knyga nr 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 10 (1528–1538) – Литовская Метрика. Книга записей 10*, wyd. A. Dubonis, Vilnius 2002, nr 35, s. 78; М.Дз. Макараў, *Ад пасада да магдэбургіі...*, s. 57). Swoje roszczenia petenci oparli na „prawach i przywilejach przodków jego mości [Zygmunta Starego – H.B.] i jego mości samego” (*Lietuvos Metrika. Knyga nr 15...*, nr 35, s. 78). Jak widać, dla bojarów i mieszczan miały znaczenie nie tyle konkretne przywileje, ile ich zestaw, na dodatek bez rozróżnienia ich treści, poziomu aktualności itp.

⁹¹ E.W. Rothenbuhler, *Komunikacja rytualna...*, s. 32, 39, 44.

⁹² J. Bardach, *Darowizna wzajemna na Litwie w XV i XVI w.* [w:] idem, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa 1970, s. 174–189; А. Груша, *И вновь о взаимных дарах: добрососедство, прагматизм и благотворительность в отношениях между русинами и литвинами в Великом Княжестве Литовском в первой половине XVI века*, „*Studia Slavica et Balcánica Petropolitana – Петербургские славянские и балканские исследования*” 2015, nr 2, s. 173–189.

dokument⁹³. Podobnie było z przywilejami ogólnoziemskimi i dzielnicowymi, gdyż kancelaria wielkich książąt dodawała czasem do nich odpowiednie zwroty⁹⁴. Czy taki pogląd mieli też inni mieszkańcy kraju? Trudno na to jednoznacznie odpowiedzieć z uwagi na brak dostatecznych źródeł. Niemniej kiedy odbiorcy zabierali głos w sprawie przywilejów, nie stosowali leksyki związanej z darowizną⁹⁵. Dlatego zaryzykuję odpowiedź negatywną. Jeśli przyjęłoby się twierdzenie przeciwne, to należałoby uznać, że przywileje ogólnoziemskie i dzielnicowe były postrzegane jako darowizna chyba tylko przez władzę zwierzchnią.

Przebieg rytuału (form rytualnych) związanego z wystawieniem przywilejów ogólnoziemskich i dzielnicowych

Jak można zauważyć, źródła dotyczące rytuału – lub form rytualnych – związane z chwilą wystawienia przywilejów dzielnicowych i ogólnoziemskich często były ukrywane za licznymi formułami kancelaryjnymi, które utrudniają ich interpretację. Mamy jednak do czynienia również z sytuacjami, w których udaje się zrekonstruować przebieg tych czynności.

Można sądzić, iż w przypadku wystawienia przywilejów ogólnoziemskich schemat związanych wydarzeń przybierał następujące kształty. Według przywileju ogólnoziemskiego z 1506 r.⁹⁶ i jednego z przywilejów ogólnoziemskich z 1529 r. ich wystawienie wiązało się z przysięgą władcy na Pismo Święte. Chociaż opis samego procesu nie jest bogaty w szczegóły⁹⁷, chodziło zapewne o położenie ręki na księdze.

⁹³ N. Zemon Davis, *The Gift in Sixteenth-Century France*, Madison 2000, s. 21–22.

⁹⁴ Przykładowo: *dedimus, concessimus et irrevocabiler donavimus, vigoreque presencium damus, concedimus, donamus* (przywilej ogólnoziemski z 1447 r.: *Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі...*, s. 55); *de uberiori benignitate et liberalitate nostra adicienda duximus* (jeden z przywilejów ogólnoziemskich z 1529 r.: *ibidem*, s. 107); *хотячы имъ тую сталость их веры и послугу шчедростливыстю нашою панскою отдати* (przywilej dla województwa połockiego z 1511 r.: *ibidem*, s. 168); *тыя права водле первое данины [...] даемъ и даруемъ* (przywilej dla województwa kijowskiego z 1529 r.: *ibidem*, s. 130).

⁹⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 9 (1511–1518). Užrašymų knyga 9 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 9 (1511–1518) – Metryka Litewska. 9 Księga wpisów*, wyd. K. Pietkiewicz, A. Baliulis, Vilnius 2002, nr 601 (59), s. 332; *Lietuvos Metrika. Knyga nr 10...*, nr 109, s. 105; *Lietuvos Metrika. Knyga nr 11...*, nr 140, s. 134; *Lietuvos Metrika. Knyga nr 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 14 (1524–1529) – Литовская Метрика. Книга записей 14*, wyd. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2008, nr 511, s. 210; *Lietuvos Metrika (1530–1536). Užrašymų knyga 17 – Lithuanian Metrica. Book No. 17. Book of Inscriptions No. 17 (1530–1536) – Литовская Метрика. Книга 17. Книга записей 17*, wyd. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2015, nr 54, s. 110.

⁹⁶ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі...*, s. 83–88, 101.

⁹⁷ 1506 rok: „sub iuramento corporali ad sancta Dei ewangelia prestito” (*Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі...*, s. 85; М.К. Любавскій, *Литовско-русскій сеймъ...*, s. 150);

Przebieg złożenia przysięgi przez poddanych widnieje w dokumencie z 4 grudnia 1522 r., który opisuje przysięgę nowo desygnowanemu wielkiemu księciu litewskiemu Zygmuntowi Augustowi⁹⁸. Już dwa dni później Zygmunt Stary wystawił kolejny przywilej ogólnoziemski – poświęcony m.in. desygnacji jego syna na władcę litewskiego⁹⁹ i złożeniu synowi przysięgi¹⁰⁰. Według mnie fakty te nie pozostawiają wątpliwości, czy podczas wystawienia przywileju złożyli akurat opisaną 4 grudnia przysięgę. Jaka miała być ta przysięga? Przewidywała ona wygłoszenie specjalnego tekstu przyrzeczenia z trzymaniem ręki na krucyfiksie, a mieli ją złożyć wojewodowie, starostowie oraz kasztelanowie¹⁰¹. Wystawiony dwa dni później dyplom zawiadamia, że przysięga naprawdę została złożona, chociaż o jej faktycznym przebiegu nie da się powiedzieć z całą pewnością. Wpis z 4 grudnia opisuje bowiem samą formułę przysięgi – to, w jaki sposób ją mieli złożyć (można pokusić się o przypuszczenie, że przysięgę uczyniono w taki sposób – gest położenia ręki na krzyżu występuje w polskim ceremoniale złożenia hołdu w XV wieku¹⁰², być może posługiwano się nim też na początku XVI wieku¹⁰³). Trudno też jednoznacznie stwierdzić, czy została uregulowana kwestia rozsadzania uczestników obrad. Ogólna zasada miała postać typową – im wyższą rangę posiadał dostojnik, tym bliżej monarchy siedział¹⁰⁴. Dokładniejszych ustaleń jednak nie było. Podczas gdy rozsa-

1529 rok: „per nos ad Sancta Dei Evangelia praefati verbo nostro regio et ducali promittimus ac spondemus” (*Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі...* s. 101). Dla porównania na początku XVII stulecia podobną przysięgę składali żołnierze wojsk zaciężnych (K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*” w *wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012, s. 114–115). Zachowała się nawet ilustracja pokazująca, jak składali tę przysięgę – mieli podnosić dłoń do góry oraz złożyć mały i serdeczny palec (ibidem, s. 118). Wyrażam podziękowanie autorowi książki za wskazanie tych informacji.

⁹⁸ „Na ten święty krzyż” (на сес светыі крыжъ: *Lietuvos Metrika. Knyga nr 11...*, nr 144, s. 138).

⁹⁹ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі...*, s. 94–98.

¹⁰⁰ „Subiectionis iuramenta praestiterunt” (*Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі...*, s. 95).

¹⁰¹ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 11...*, nr 144, s. 138; М.К. Любавскій, *Литовско-русскій сеймъ...*, s. 231. W tekście występuje słowo *горододержцы*. Jest ono na tyle rzadkie, że nie udało mi się go znaleźć w słownikach historycznych języka białoruskiego czy ukraińskiego. Mogło ono oznaczać kasztelanów (za konsultację w sprawie znaczenia tego słowa dziękuję dr. Kamilowi Frejlichowi oraz Hermanowi Bregerowi).

¹⁰² Z. Dalewski, *Ceremoniał hołdu lennego w Polsce późnego średniowiecza* [w:] M. Markiewicz, R. Skowron (red.), *Theatrum ceremoniale...*, s. 32, 37.

¹⁰³ Ibidem, s. 39.

¹⁰⁴ М.К. Любавскій, *Литовско-русскій сеймъ...*, s. 343–347, zwłaszcza s. 343, przyp. 114. Dla porównania: powstanie dworu władcy za czasów Witolda można uważać za celową reprezentację prestiżu. Samo zamieszkiwanie dworzan przy księciu zapewniało opinię, że urządził on „pełny” dwór. Zob. R. Petrauskas, *Kształtowanie się instytucji dworu wielkksiążęcego w Wielkim Księstwie Litewskim (koniec XIV – połowa XV wieku)*, „*Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego*” 2011, t. 16, nr 2, s. 167.

dzanie w „przedniej” części rady (w której zasiadali najwyżsi urzędnicy) najrzadziej ulegało zmianom¹⁰⁵, z relacji obrad z 1529 r. wiadomo, że inni urzędnicy – także ci nie najniższej rangi, np. marszałkowie, podczaszowie, krajczowie – mogli okazjonalnie otrzymać inne „ławki”¹⁰⁶. Doszło nawet do sporu Żmudzinów i Wołynian o miejsca¹⁰⁷, co dowodzi, że rozsadzanie nie było szczegółowo określone. Pod tym względem Wielkie Księstwo Litewskie było dalekie od innych krajów europejskich, gdzie już w średniowieczu przebieg koronacji i zbliżonych uroczystości podlegał regulacji¹⁰⁸. Wiemy wszak, że w Wielkim Księstwie zasiadanie obok monarchy mogło być częścią „czci” dostojnika¹⁰⁹. Dlatego przypuszczam, że rozsadzanie osób mogło mieć związek z ich reputacją i stosunkami nieformalnymi, po czym, rzecz jasna, nie zostało śladu w źródłach.

Podczas obrad sejmu z 1544 r. – gdy wystawiono już kolejny przywilej ogólnoziemski¹¹⁰ – wojewoda połocki wyjechał do monarchy wraz z „mieszczanami lepszymi” Połocka¹¹¹. Dzięki temu wydarzeniu da się zrekonstruować poczet wjeżdżających osobnych uczestników obrad, podczas których wystawiali kolejny akt ogólnoziemski. Wspomniany już opis przebiegu sejmu z 1547 r. wskazuje, że zgromadzeni prosili o okazywanie i odczytanie dotychczasowych przywilejów ogólnoziemskich, do czego przychylił się władca¹¹².

Czynnością rytualną mogło być samo okazywanie przywilejów ogólnoziemskich po ich wystawieniu. W tym kontekście chcę zwrócić uwagę na kilka szczegółów.

¹⁰⁵ М.К. Любавскій, *Литовско-русскай сеймъ...*, s. 343–347, zwłaszcza s. 346.

¹⁰⁶ „Подчашему и кравчему [mylnie w źródle, powinno być краичему, tj. krajczemu – Н.В.] особую лавку дали, и моршалкове також на особой лавкѣ сидѣли” (*Полное собрание русских летописей*, t. 35: *Летописи белорусско-литовские*, wyd. Н.Н. Улащик, В.А. Чемерицкий, Москва 1980, s. 236; zob. też obszerny cytat w tej sprawie przytoczony przez Aliaksieja Šalandę: A. Шаландэ, *Канфлікт вальніцаў і жамойтаў на сойме Вялікага княства Літоўскага 1529 г.: спроба рэканструкцыі* [w:] С.Ф. Сокал, А.М. Янушкевіч (red.), *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Мінск – Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г.)*, Мінск 2008, s. 42–46). O prestiżu stanowiska podczaszowego i krajczego zob. K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 242.

¹⁰⁷ *Полное собрание русских летописей*, t. 35, s. 236; osobna analiza dotycząca samych zachowań Żmudzinów i Wołynian: A. Шаландэ, *Канфлікт вальніцаў і жамойтаў...*, s. 41–55).

¹⁰⁸ R. Elze, *The Ordo for the Coronation of Roger II of Sicily: An Example of Dating by Internal Evidence* [w:] J.M. Bak (red.), *Coronations. Medieval and Early Modern Monarchic Ritual*, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1990, s. 165–179.

¹⁰⁹ М.К. Любавскій, *Литовско-русскай сеймъ...*, s. 347.

¹¹⁰ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі...*, s. 130–133.

¹¹¹ В.А. Варонін, *Арганізацыя гарадскоў улады ў Полацку ад канца XIV да сярэдзіны XVI ст.*, „*Studia Historica Europae Orientalis – Исследования по истории Восточной Европы*” 2010, t. 3, s. 130.

¹¹² *Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи...*, nr 4, s. 4; М.К. Любавскій, *Литовско-русскай сеймъ...*, s. 385, 518.

Pod koniec lipca 1492 r. wielkim księciem litewskim został z góry desygnowany syn Kazimierza Jagiellończyka – Aleksander¹¹³. Wydarzenie to odbyło się w obecności reprezentujących bojarstwo różnych ziem państwa¹¹⁴. Już kilka dni później, 6 sierpnia, w imieniu Aleksandra został wystawiony kolejny przywilej ogólnoziemski¹¹⁵. Akt wyróżniał się niezwykle obszerną treścią i cechami fizycznymi rękopisu¹¹⁶. Przygotowanie takiego okazałego dyplomu wymagałoby dużego czasu i wydatków. To samo dotyczy przywileju ogólnoziemskiego z 1551 r., który został przygotowany w postaci ogromnego kodeksu pergaminowego¹¹⁷. Można z tego wnioskować, że odbyły się specjalne przygotowania rękopisu do odpowiednich obrad.

Inaczej wyglądał przebieg rytuałów (form rytualnych) związanych z wystawianiem przywilejów dzielnicowych. Najbardziej szczegółowo można zrekonstruować przypadek przywileju dla powiatu bielskiego z 1501 r.¹¹⁸ Bielski sędzia ziemski Piotr

¹¹³ Badacze zgodnie interpretują wydarzenia z końca lipca 1492 r. jako wyłącznie formalną aprobatę Aleksandra. Zob. M.K. Любавскій, *Литовско-русскій сѣймъ...*, s. 126–127, 135–136; L. Korczak, *Monarcha i poddani...*, s. 28–29; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 82; R. Petrauskas, *Wielkie Księstwo Litewskie a unia mielnicka* [w:] L. Korczak (red.), *Akty unii wileńskiej i mielnickiej (1499–1501). Dokumenty i studia*, Kraków–Vilnius 2022, s. 179 (*Lietuvos užsienos politikos dokumentai XIII–XVIII a.*).

¹¹⁴ Obecnych było około 10–20 reprezentujących bojarstwo różnych części Wielkiego Księstwa Litewskiego (A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie...*, s. 24; W. Kamieniecki, *Chorążowie w parlamentaryzmie litewskim przed unią lubelską*, „Antemurale” 1965, nr 9, s. 194; R. Petrauskas, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 180). Vasil Varonin pisze, że na ceremonii podniesienia Aleksandra Jagiellończyka byli też obecni mieszczanie połoccy, co według autora wynika z tego, że w ich imieniu Połock złożył przysięgę nowo wybranemu władcy (В.А. Варонін, *Арганізацыя гарадскоў улады...*, s. 130). Trudno jednak dociec, dlaczego sam fakt złożenia przysięgi ma być dowodem na to, że mieszczanie nie tylko złożyli przysięgę, lecz także udali się na ceremonię.

¹¹⁵ Jego najnowszą publikacją jest *Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі...*, s. 66–79. Najbardziej znanymi publikacjami aktu są: *Zbiór praw litewskich...*, s. 58–66; *Lietuvos Metrika. Knyga nr 25...*, s. 37–43. Ostatnie dwa wydania podają nie tekst oryginału, lecz wpis w Metryce Litewskiej, który istotnie odbiega od tekstu w oryginalnym rękopisie.

¹¹⁶ Wystarczy wspomnieć, że tylko dyspozycja przywileju liczy od 33 do 40 artykułów (wahania w liczbie artykułów powstają przez różne obliczenia, zob. *Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі...*, s. 62), włączając dosłownie cały przywilej z 1447 r.; długość samego rękopisu wynosi 60 cm, szerokość 59,5 cm (ibidem). Takie same dane o długości i szerokości podaje inwentarz drukowany (s. 1880) z czytelnicy Archiwum Głównego Akt Dawnych (AGAD), które przechowuje dyplom przywileju (*Zbiór dokumentów pergaminowych*, sygn. 7383).

¹¹⁷ AGAD, *Zbiór dokumentów pergaminowych*, sygn. 7675. Stan badań nad tym aktem: H. Bierastavy, *Przywileje ogólnoziemskie wielkich książąt litewskich z lat 1522–1551. Rys dziejów powstania na tle tekstologii aktów*, „Textus et Studia” 2022, 30, nr 2, s. 106–107, przyp. 6.

¹¹⁸ Akt zachował się jedynie w dwóch kopiach. Jedna jest sporządzona po łacinie, druga została spisana cyrylicą w języku wykazującym cechy mieszane, jednocześnie języka ruskiego i polskiego (І. Якубовскій, *Земскіе привілеі Велікага Княжства Літоўскага. Крытычэскі разбор...*, s. 253). Obwa teksty mają niewątpliwie późniejsze pochodzenie – łaciński został umieszczony w księdze wpisów nr 25 Metryki Litewskiej (*Lietuvos Metrika. Knyga nr 25...*, s. 57–61), rusko-polski zaś znajduje się w księdze nr 3 spraw sądowych Metryki (*Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя*

Łuba stanął przed monarchą, wygłaszając prośbę w imieniu ziemian całego powiatu o wystawienie aktu dla powiatu¹¹⁹. Występowanie w takiej roli lokalnego sędziego ziemskiego jest zrozumiałe – mógł zostać wyznaczony do tej roli dzięki utrwalonemu systemowi reprezentacji szlacheckiej w powiecie.

Skromniejszymi informacjami dysponujemy w przypadku próśb o wystawienie przywileju dla innych ziem (lub złożenia wszelkiego rodzaju próśb w imieniu całej ziemi). W 1532 r. szlachta i ciwunowie Żmudzi wysyłała w swoim imieniu do wielkiego księcia dwóch ciwunów – szadowskiego Jakuba Juszkowicza oraz gondyńskiego Ławryna Szukowicza¹²⁰. Ten przypadek pokazuje ukształtowaną wówczas

прывілеі..., s. 18–27). Wydawcy książki nr 25 wyrazili – dosyć uargumentowaną – ocenę, że tekst łaciński jest bliższy niezachowanemu oryginałowi (*Lietuvos Metrika. Knyga nr 25...*, s. 58, komentarz nr 4). Valieryj Pazdniakoŭ twierdzi, że „przywilej został wystawiony w języku starobiałoruskim – z licznymi polonizmami – oraz łacińskim, obydwie teksty zostały wpisane do Metryki Wielkiego Księstwa Litewskiego” (*Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 18). Pazdniakoŭ nie bierze pod uwagę opinii wydawców, że tekst ruski jest dalszy od oryginału niż tekst łaciński. Nie uwzględnia też tego, że oba teksty są kopiami. Nie sposób zatem stwierdzić, czy Aleksander Jagiełłończyk wystawił przywilej w obydwu językach. Na temat tego, w którym języku został wystawiony sam oryginał, nie ma żadnych informacji.

¹¹⁹ „Ad praesentiam nostram veniens nobilis Petrus Luka [mylnie w źródle, należy czytać Luba – H.B.], iudex protunc terrestris Bielscensis, nomine et commissione omni terrigenarum eiusdem districtus humiliter supplicavit” (*Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 21; J. Maroszek, *Prawo polskie na Podlasiu do 1569 roku* [w:] M. Mikołajczyk (red.), *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin. Księga I*, Białystok–Katowice 2010, s. 330; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 86). Wersja rusko-polska aktu przedstawia sprawę z mniejszą precyzją – prosili jednocześnie i Łuba, i „powiat” (Пётр Луба, судя будучи повѣту Бельскаго, именем и теж полецаньем всех земьян теого повѣту, повѣт, нас покорне просил). Taką niespójność obydwu tekstów nie zmienia w każdym razie istoty sprawy: za reprezentanta powiatu uchodził Łuba. To, że właśnie taki sposób złożenia próśb zbiorowych był powszechnie znany wówczas na Podlasiu, wskazuje podobne źródło dotyczące powiatu drohickiego. W 1516 r. czołem bili sędzia drohicki Mikołaj Wodyński wraz – formalnie – ze wszystkimi ziemianami powiatu drohickiego (со всеми земьяны дорогицкими) (*Lietuvos Metrika. Knyga nr 9...*, nr 230, s. 183). Niewiele miejsca pozostaje na wątpliwości, czy w ich imieniu czołobicie rzeczywiście składał sam Wodyński. Opinię tę podziela źródło z 1532 r. dotyczące powiatu mielnickiego – właściwe pismo z prośbą złożyli w imieniu ziemian powiatu oraz marszałka dworskiego, starosty mielnickiego Niemiry Hrymalicza (Grzymalicza). Bezpośrednio przed monarchą stanął jednak tylko sam Hrymalicz (*Lietuvos Metrika (1530–1536). Užrašyti knyga 17...*, nr 207, s. 223; М.К. Любавский, *Литовско-русская семья...*, s. 492). Podobnie uczyniła szlachta mielnicka w 1547 r. (ibidem). Źródła notują też przypadek wysyłania kilku ziemian reprezentujących powiat bielski przed hospodara (*Акты, относящиеся к истории Западной России*, cz. 2: 18-я и 32-я книги записей Литовской метрики. *Метрика королевы Боны*, wyd. О.И. Хоруженко i in., Moskwa 2018, nr I–60, s. 159 (*Акты Российского государства. Государственные и корпоративные архивы России XIII–XVIII веков*, t. 2)). Przyczyną tego była wyjątkowa presja na ziemiaństwo powiatu, wywierana przez Olbrachta Gasztołda, jednego z najbardziej wpływowych możnych państwa.

¹²⁰ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 15...*, nr 198, s. 257.

tendencję – do reprezentacji Żmudzi w obliczu władcy należeli ciwunowie¹²¹, nie chorążowie¹²² (mimo że kształtowała się wtedy praktyka reprezentacji bojarów poszczególnych ziem przez chorążych¹²³). W 1530 r. w imieniu „bojarów i mieszczan witebskich” wysłano namiestnika wojewody witebskiego Łukasza Biezskego¹²⁴, a przed 1532 r. w imieniu ziemi witebskiej – w nieokreślonych bliżej „potrzebach ziemskich” – został wysłany Hleb Szapka, łowczy witebski¹²⁵. Osoba na takim stanowisku, jak wynika z nazwy, nie pełniła funkcji związanych z sądownictwem lokalnym lub innymi formami życia politycznego bojarów.

W tym kontekście warto wspomnieć o mandacie Aleksandra Jagiellończyka do namiestnika brzeskiego Stanisława Pietkowicza – choć ziemia brzeska nie posiadała przywilejów dzielnicowych, przykład ten pomoże wyjaśnić to zagadnienie. Władca zawiadamiał w mandacie, że czołobicie zostało złożone w imieniu ziemian brzeskich. Faktycznie, złożyli je ziemianie brzescy Panoszko Barsobicz i Wasko Hrom bez żadnego określania ich stanowisk czy roli społecznej¹²⁶. Nie ma wątpliwości, że Barsobicz i Hrom cieszyli się „jakims” zaufaniem ziemian, skoro ogół ziemian powierzył im przedłożenie prośby. Nie piastowali jednak żadnych urzędów, jak łowczy czy ciwun, nie mówiąc już o sędziach na Podlasiu. Reprezentacja ziemian brzeskich dowodzi więc, jak nieuregulowana była taka reprezentacja w formach rytualnych poza Podlasiem.

Na takim tle przedstawię wyniki badań nad rytuałem. Według nich rytuały służyły m.in. do wyznaczania pozycji społecznych ich wykonawców czy stosunków

¹²¹ E. Savišcevas, *Początki parlamentaryzmu...*, s. 164, 168–169.

¹²² Tym bardziej że system chorążych na Żmudzi bardzo odbiegał od istniejącego w innych ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego: E. Savišcevas, *Początki parlamentaryzmu...*, s. 162–163.

¹²³ Po raz pierwszy podobny postulat wysunęli na sejmie z 1512 r. Zlegalizowane zostało to w 1534 r. (A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie...*, s. 34). Zasadę reprezentacji szlachty lokalnej przez chorążego potwierdziły przepisy z lat 1547 i 1552 (A.B. Zakrzewski, *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustroj – społeczeństwo*, Warszawa 2013, s. 92).

¹²⁴ „Наместникъ вашео м[и]л[о]сти Лукашъ Безъский посылалъ до него [Zygmunta Starogo – Н.В.] боаръ и мешанъ г[оспо]д[а]рскихъ Вытебскихъ и вижа вашео м[и]л[о]сти” (*Справы Вицебскага Гродзкага Суда, 1530–1532 г.* [w:] *Беларускі архіў (XV–XVI ст.)*, t. 2: *Літоўская Мэтрыка. Кніга запісаў № 16. Архіў Літоўскае Мэтрыкі ў Дзяржаўным актхранілішчы ў Маскве (б[ы]лы Архіў Міністэрства юстыцыі). Архіў Літоўскай Мэтрыкі. Кніга запісаў № 16, 1530–1532 г.*, wyd. 3. Даўт[ы]яла, Менск 1928, nr 52, s. 37).

¹²⁵ *Справы Вицебскага Гродзкага Суда...*, nr 135, s. 102. W poprzedniej dekadzie występował nawet nieokreślone bliżej „przysyłali” (присылали, zob. *Lietuvos Metrika. Knyga nr 14...*, nr 392. (331), s. 174.). Może się więc nasuwać konkluzja, iż reprezentacja witebska nie była w tamtym czasie ukształtowana lub kancelarii wielkksiążęcej nie zależało na tym, aby określić tę reprezentację w należyty sposób.

¹²⁶ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6 – Lithuanian Metrica. Book No. 6. Book of Inscriptions No. 6 (1494–1506) – Metryka Litewska. Księga 6. Księga wpisów*, wyd. A. Baliulis, Vilnius 2007, nr 325, s. 212.

społecznych między nimi¹²⁷. Stosując się do rytuału, człowiek dobrowolnie akceptuje strukturę społeczną¹²⁸. Jeśli to prawda, składnik ten działał chyba tylko na Podlasiu, gdzie lokalne ziemiaństwo miało utrwaloną formę reprezentacji (sędziowie), i – nie wykluczam – na Żmudzi, gdzie takie funkcje były powierzane osobom dość wysokiej rangi, tj. ciwunom. Mniej czynnik ten działał w ziemi witebskiej, gdyż nie można dla niej stwierdzić ani istnienia stałej reprezentacji, ani reprezentacji przez osoby stosunkowo wysokiej rangi.

Inną specyfikę miała ziemia połocka (później województwo). Tak jak w przykładach poza Podlasiem, także w jej przypadku nie można stwierdzić istnienia stałej reprezentacji podczas składania prośb w imieniu ziemi o wystawienie przywileju¹²⁹.

Nie wiemy prawie nic o tym, kto i w jaki sposób składał te prośby. W 1531 r. jedna zbiorowa prośba (choć z innego powodu¹³⁰) została złożona w imieniu kniaziów, panów, bojarów połockich, kanclerza wielkoksiążęcego Olbrachta Gasztołda¹³¹ i wojewody połockiego Piotra Stanisławowicza Hlebowicza¹³². Źródło nie podaje jednak konkretów na temat samego złożenia prośby, ale skoro jednymi z interesantów byli kanclerz i wojewoda, prośbę¹³³ mógł złożyć sługa (względnie słudzy) Gasztołda lub Hlebowicza. Można jednak odwołać się do dobrze zachowanej dokumentacji wojewody połockiego z lat 1533–1539¹³⁴ i na jej podstawie ustalić, kto najczęściej świadcował w dokumentach, przy sporządzaniu których obecni byli bojarzy połoccy. Wynika z tego, że to te osoby uchodziły dla bojarów za ich reprezentantów.

¹²⁷ E.W. Rothenbuhler, *Komunikacja rytualna...*, s. 30–31; M. Mostert, *Introduction*, s. 3; S.C. Rowell, *The Joyous Entry of Casimir I and IV into Lithuanian and Polish Cities*, „Lithuanian Historical Studies” 2006, nr 11, s. 91.

¹²⁸ E.W. Rothenbuhler, *Komunikacja rytualna...*, s. 26–27.

¹²⁹ Z końca pierwszej połowy XVI wieku pochodzą przypadki, gdy kniaziowie i „starsi” bojarzy połoccy spotykali się na sejmach lokalnych w celu składania prośby do wielkiego księcia litewskiego (М.К. Любавский, *Литовско-русская сеймъ...*, s. 207; K. Łopatecki, *Specyfika działalności sejmikowej województwa połockiego*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2022, t. 21, z. 1, s. 126). Nie sposób jednak ustalić, kto był wyznaczany przez te sejmy, by wyjechać do monarchy z prośbą (za wskazanie tych informacji dziękuję prof. Karolowi Łopateckiemu z Uniwersytetu w Białymstoku).

¹³⁰ Dotyczyła mianowania nowego arcybiskupa połockiego.

¹³¹ Notabene wojewody połockiego w latach 1513/1514–1519. Zob. H. Lulewicz (red.), *Urząd-nicy...*, t. V, s. 236.

¹³² *Lietuvos Metrika (1530–1536). Užrašymų knyga 17...*, nr 94, s. 134.

¹³³ Miała zapewne postać pisemną, gdyż władca stwierdził, że petenci „pisali” do niego (ibidem).

¹³⁴ *Справы Полацкага Гродзкага Суда, 1533–1539 г.* [w:] *Беларускі архіў (XV–XVI ст.)*, t. 2: *Літоўская Мэтрыка. Кніга запісаў № 16. Архіў Літоўскае Мэтрыкі ў Дзяржаўным актахранілішчы ў Маскве (былы) Архіў Міністэрства юстыцыі. Архіў Літоўскай Мэтрыкі. Кніга запісаў № 16, 1530–1538 г.*, wyd. 3. Даўгяла, Менск 1928. Inne dokumenty wojewodów ze wskazanego w artykule okresu nie zachowały się w tak dobrym stanie.

Tabela 1. Osoby występujące jako świadkowie dokumentów wraz z bojarami połockimi

	Urząd, stanowisko lub ranga społeczna	Liczba obecności	Odsetek wpisów mających listy świadków
1.	Arcybiskup	28	8,46
2.	Bobrowniczy	55	16,62
3.	Chorąży	59	17,82
4.	Horodniczy ¹³⁵	96	29,00
5.	Horodniczy będący jednocześnie ciwunem	18	5,44
6.	Horodniczy będący jednocześnie chorążym	1	0,30
7.	Wojewodzie połocki	17	5,14
8.	Dworzanie wielkksiążęcy ¹³⁶	26	7,85
9.	Inni ¹³⁷	31	9,37
Łącznie		331	100,00

Źródło: opracowanie własne.

Reasumując: najczęściej w takiej postaci występowali horodniczowie połoccy. Widoczną frekwencję mieli także bobrowniczowie i chorążowie (z danych tabeli wynika bowiem, iż chorąży mogli jednocześnie piastować stanowisko horodniczego). Częste występowanie chorążego potwierdza ogólny trend, że to właśnie chorążowie zaczęli odgrywać rolę reprezentantów lokalnych w Wielkim Księstwie Litewskim. Niemniej w województwie połockim trend ten nie był powszechny – częściej niż chorąży występowali horodniczy, a frekwencja bobrowniczego nie ustępowała frekwencji chorążego. W kwestii pozycji społecznej – a więc w rytuałach, które ją

¹³⁵ Horodniczy – urzędnik, w którego zakres wchodziło głównie czuwanie nad stanem i zaopatrzeniem zamków; mógł też być odpowiedzialny za gromadzenie danin (М.К. Любавский, *Областное дѣленіе и мѣстное управление Литовско-Русскаго государства ко времени издания перваго Литовскаго Статута*, Москва 1892, s. 474; Zob. H. Lulewicz (red.), *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. V: *Ziemia połocka i województwo połockie, XIV–XVIII wiek*, Warszawa 2018, s. 236, s. 18; K. Frejlich, *Pod przysądem horodnictwa wileńskiego. O jurydyce i jej mieszkańcach w XVII wieku*, Toruń 2021, s. 54–59).

¹³⁶ Świadczenie dokumentów przez dworzanie było zjawiskiem stosunkowo nowym. W systemie zarządzania Połockiem dworzanie wielkksiążęcy zaczęli odgrywać zauważalną rolę dopiero po nadaniu dla Połocka prawa niemieckiego (А.Л. Х[орошкевич], С.В. П[олевых], *Komentarz nr 349 [w:] Полоцкие грамоты XIII – начала XVI века*, t. 2, s. 220).

¹³⁷ Na przykład namiestnik kniazia Heliasza Ostrogskiego, kniaź Jerzy Massalski, namiestnik wojewodziny wileńskiej, chorąży oszmiański, dwóch księży katolickich, rotmistrz wielkksiążęcy, rotmistrz połocki, sługa, dzierżawca somiliski z bratem, wwiązcy wielkksiążęcy (osoba dokonująca intromisji w nadane dobra; М.К. Любавский, *Областное дѣленіе...*, s. 667), chorąży witebski (jednocześnie będący horodniczym), landwójt połocki.

kreowały – najznaczniejszy był horodniczy, a w mniejszym stopniu – bobrowniczy i chorąży.

Na koniec warto przybliżyć jeszcze jedną cechę form rytualnych dotyczących wystawiania przywilejów dzielnicowych. Składanie próśb zbiorowych o wystawienie przywileju dzielnicowego było częścią próśb o wystawianie wszelkiego rodzaju dokumentów¹³⁸. Warto zwrócić uwagę, jak często dochodziło do składania próśb w imieniu ziem (lub grup ludności zamieszkujących ziemię). Składano je w przypadku spustoszenia dóbr przez nieprzyjaciela i niemożności świadczenia odpowiednich powinności¹³⁹, sporów granicznych z urzędnikami¹⁴⁰, sporów o uprawnienia handlowe¹⁴¹, sporów o pełnienie obowiązków przez urzędników¹⁴², organizacji sądownictwa¹⁴³ czy trudności wojennych¹⁴⁴. Łatwo zauważyć, że prośby te nie były liczne; składano je raczej w wyjątkowych okolicznościach. Nie można zatem uważać, że w Wielkim Księstwie Litewskim istniała tradycja zgłaszania próśb w imieniu ziemi lub jej warstw społecznych. Skoro kierowanie takich próśb następowało tylko w nadzwyczajnych okolicznościach (poza prośbami o wystawienie lub potwierdzenie przywileju), przypuszczam, że ziemiom nie była znana tradycja występowania zbiorowo w sytuacjach „wszelkiego rodzaju”. Było to raczej dziełem przypadku. Kierowanie w imieniu mieszkańców ziemi – bądź jej warstw społecznych – próśb o wystawienie lub potwierdzenie przywileju dzielnicowego wybija się więc niejako z ogólnego obrazu. Ponadto prośby o wystawienie przywileju dzielnicowego były regularne (zwłaszcza jeśli chodzi o ziemię kijowską, połocką, witebską, Wołyń, Żmudź). Czy nie można więc sądzić, iż poszczególnym częściom Wielkiego Księstwa Litewskiego była znana tradycja zbiorowego ubiegania się przed władcą, lecz tylko w jednej materii – wystawiania nowego lokalnego przywileju?

To przypuszczenie można podeprzeć dodatkowym argumentem. Już z częściowej kwerendy¹⁴⁵ wynika, że nieporównanie częściej próśby zbiorowe składali mieszkańcy – są dziesiątki takich próśb. Częstsze składanie próśb w imieniu mieszczan (niż próśb w imieniu ziem) można częściowo tłumaczyć tym, że miast było więcej. Z treści próśb zbiorowych mieszczan wynika, że kierowali oni próśby w związku

¹³⁸ J. Bardach, *Człobicia i pokłony...*, s. 381.

¹³⁹ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 8...*, nr 254, s. 220.

¹⁴⁰ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 14...*, nr 313.(270), s. 153. Nie posiada datacji, przez wydawców datowany na okres 20 kwietnia – 7 czerwca 1524 r.

¹⁴¹ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 15...*, nr 68, s. 106.

¹⁴² *Акты, относящиеся к истории Западной России*, cz. 2, nr I–46, s. 144–145.

¹⁴³ *Ibidem*, nr II–47, s. 340–341.

¹⁴⁴ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 19 (1535–1537). Užrašymų knyga 19 – Lithuanian Metrica. Book No. 19. Book of Inscriptions 19 (1535–1537) – Metryka Litewska. Księga 19. Księga wpisów 19*, wyd. D. Vilimas, Vilnius 2009, nr 4, s. 55; nr 5, s. 56.

¹⁴⁵ Ograniczyłem ją do księgi wpisów nr 17 Metryki litewskiej z uwagi na szczególną obszerność tej księgi.

z nieporównanie szerszym zestawem zagadnień. Na przykład w 1534 r. mieszczanie wileńscy ubiegali się przed Zygmuntem Starym o to, aby dworzanie wielkoksiażęcy i królewscy, kniaziowie, panowie i ziemianie nie korzystali z przynależących Wilnu sianożęci¹⁴⁶. Dwa lata później monarcha otrzymał złożoną w imieniu mieszczan kamienieckich¹⁴⁷ prośbę o potwierdzenie uprawnień mieszczan do korzystania z pobliskiej puszczy¹⁴⁸. Innymi słowy, przeważały prośby o charakterze codziennym¹⁴⁹. Jestem skłonny interpretować to zjawisko następująco. Ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego były oczywiście bardziej rozległe geograficznie¹⁵⁰ i zróżnicowane społecznie, podczas gdy miasta były mniejsze i dość jednolite społecznie (zamieszkiwane, rzecz jasna, głównie przez mieszczan)¹⁵¹. Mogłoby to być przyczyną mniejszej niż w miastach poczucia tożsamości zbiorowej, a tym samym rzadszej obrony interesów ziemi przez jej mieszkańców w obliczu monarchy.

Podsumowanie

Przywileje ogólnościemskie i dzielnicowe w Wielkim Księstwie drugiej połowy XV i pierwszej połowy XVI wieku zajmowały pewne miejsce w praktykach rytualnych. Jeśli chodzi o opis rytuału, przywileje dzielnicowe podchodziły do tego w sposób niewymagający zbytniej ścisłości. Wskutek tego już w pierwszych dekadach

¹⁴⁶ *Lietuvos Metrika (1530–1536). Užrašymų knyga 17...*, nr 455, s. 430.

¹⁴⁷ Kamieniec (Каменец) – obecnie miasto, siedziba rejonu Kamieniec w obwodzie brzeskim Białorusi.

¹⁴⁸ *Lietuvos Metrika (1530–1536). Užrašymų knyga 17...*, nr 492, s. 460–462. Przykłady tylko z tej księgi można mnożyć: były to roszczenia mieszczan kamienieckich do pobliskich folwarków (nr 208, s. 223–224, 1532 rok), prośba mieszczan krzemienieckich o ingerencję w sprawie spornych posiadłości (nr 235, s. 245, 1532 rok), prośba mieszczan wileńskich w sprawie konfliktu jurysdykcyjnego z własnym wójtem (nr 287, s. 285–286, 1532 rok) itd. (nr 74, s. 120–121, 1530 rok; nr 108, s. 145–146, 1531 rok; nr 143, s. 174–175, 1531 rok; nr 439, s. 417–418, 1534 rok; nr 455, s. 430, 1534 rok; nr 460, s. 433–434, 1534 rok; nr 492, s. 460–492, 1536 rok).

¹⁴⁹ Nie brakowało też prośb o charakterze nadzwyczajnym, jak miało to miejsce np. w 1532 r., kiedy mieszczanie kowieńscy prosili m.in. o wyzwolenie z płacenia cła w związku z epidemią (ibidem, nr 257, s. 260–261).

¹⁵⁰ Wyjątek od tej reguły stanowiły chyba poszczególne włości żmudzkie – poczucie lokalnej solidarności było tam nieco większe (H. Łowmiański, *Studia nad powstaniem społeczeństwa litewskiego* [w:] idem, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983, s. 282).

¹⁵¹ Chociaż taka jednolitość nie była bezwzględna. Pod względem społecznym w niektórych miastach można wyodrębnić kilka innych grup, np. w Smoleńsku mieszkali tzw. ludzi czarni (С.В. Полехов, *Смоленское восстание 1440 г.*, „Исторический вестник” 2014, t. 7 (А.Э. Титков, Д.В. Климов, И.Я. Керемецкий, Е.А. Радзиевская, Т. Лефко (red.), *Литва, Русь и Польша XIII–XVI вв.*), s. 167–198), a w Witebsku mieszczanie konni (М.Дз. Макараў, *Ад пасада да магдэбургіі...*, s. 100–102). Miasta mogły być zresztą zróżnicowane pod względem etnicznym. Za najbardziej znany przykład może służyć Wilno i znajdująca się tam wówczas Civitas Ruthenica.

XVI stulecia powstały dalekie od rzeczywistego stanu rzeczy, acz utrwalone przekazy, że nadanie owych przywilejów odbywało się rzekomo po prośbie całej ziemi lub grup ludności lokalnej. Własny przekaz powstał w przypadku nadawania przywilejów ogólnoziemskich: dla ludzi nie miało wówczas znaczenia wskazywanie podczas czynności rytualnych, o które przywileje chodzi. Miał natomiast znaczenie cały ich zestaw, w którym poszczególne przywileje ogólnoziemskie nie były rozróżniane.

Same rytuały przyjmowały różne kształty w zależności od tego, z którymi przywilejami były związane – ogólnoziemskimi czy dzielnicowymi. Przywileje ogólnoziemskie zostały włączone w rozbudowany rytuał związany z najważniejszym wydarzeniem w państwie, mianowicie elekcją władcy, jego zaprzysiężeniem, zaprzysiężeniem poddanych. Mogło dochodzić nawet do sporządzenia dyplomów o szczególnych cechach rękopisu (specjalnie dobrane karty pergaminu, zdobienie). W przypadku przywilejów dzielnicowych rytuały odgrywały mniejszą rolę. Wystawianie przywilejów dla Podlasia i Żmudzi odbywało się po przyjeździe posłańców, którzy mieli funkcje reprezentantów lokalnych. Dlatego rytuał wystawiania przywilejów dzielnicowych miał znaczenie integracyjne: podkreślał, że ziemie te mają własnych reprezentantów mogących składać prośby w imieniu ziemi. Mieszkańcy prawie wszystkich ziem z własnymi przywilejami sięgali po takie prośby niemalże zawsze, gdy mieli potrzebę wystawienia kolejnego przywileju dzielnicowego. Można więc przypuszczać, że byli świadomi, iż takie prośby służą tylko jednej potrzebie i tylko w tym celu należy wysłać własnych reprezentantów.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Archiwum Główne Akt Dawnych, *Zbiór dokumentów pergaminowych*, sygn. 7383, 7675.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5 – Lithuanian Metrica. Book No. 5. Book of Inscription No. 5 (1427–1506) – Литовская Метрика. Книга 5. Книга записей 5*, wyd. A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba), Vilnius 2012.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6 – Lithuanian Metrica. Book No. 6. Book of Inscriptions No. 6 (1494–1506) – Метрыка Литевская. Кsięга 6. 6 Księga wpisów*, wyd. A. Baliulis, Vilnius 2007.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 8 (1499–1514) – Литовская Метрика. Книга записей 8*, wyd. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius 1995.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr 9 (1511–1518). Užrašymų knyga 9 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 9 (1511–1518) – Метрыка Литевская. 9 Księga wpisów*, wyd. K. Pietkiewicz, A. Baliulis, Vilnius 2002.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr 10 (1440–1523). Užrašymų knyga 10 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 10 (1440–1523) – Литовская Метрика. Книга записей 10*, wyd. A. Baliulis, A. Banionis, Vilnius 1995.

- Lietuvos Metrika. Knyga nr 11 (1518–1523). Įrašų knyga 11 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 11 (1518–1523) – Литовская Метрика. Книга записей 11*, wyd. A. Dubonis, Vilnius 1997.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 14 (1524–1529) – Литовская Метрика. Книга записей 14*, wyd. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2008.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 10 (1528–1538) – Литовская Метрика. Книга записей 10*, wyd. A. Dubonis, Vilnius 2002.
- Lietuvos Metrika (1530–1536). Užrašymų knyga 17 – Lithuanian Metrica. Book No. 17. Book of Inscriptions No. 17 (1530–1536) – Литовская Метрика. Книга 17. Книга записей 17*, wyd. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2015.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr 19 (1535–1537). Užrašymų knyga 19 – Lithuanian Metrica. Book No. 19. Book of Inscriptions 19 (1535–1537) – Метрыка Литевская. Кsięga 19. Księga wpisów 19*, wyd. D. Vilimas, Vilnius 2009.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 25 (1387–1546) – Литовская Метрика. Книга записей 25*, wyd. D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 1998.
- Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, t. 1, wyd. I. Daniłowicz, J. Lelewel, przyg. T. Działyński, Poznań 1841.
- Źródła do dziejów Żmudzi (1522–1648)*, wyd. E. Saviščevas, J. Drungilas, red. T. Kempa, Toruń 2023.
- Žemaitijos žemės privilegijos XV–XVII a. – Privilegia terrestria Samogitiensia saec. XV–XVII*, wyd. D. Antanavičius, E. Saviščevas, Vilnius 2010.
- Акты, относящиеся к истории Западной России, cz. 2: 18-я и 32-я книги записей Литовской метрики. Метрика королевы Боны*, wyd. О.И. Хоруженко i in., Москва 2018 (*Акты Российского государства. Государственные и корпоративные архивы России XIII–XVIII веков*, t. 2).
- Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією*, t. 3: 1544–1587, wyd. I. Григоровичъ, Санктпетербургъ 1848.
- Археографическій сборникъ документовъ относящихся къ исторіи Сѣверозападной Руси, издаваемый при управленіи Виленскаго учебнаго округа*, t. 1, wyd. [П.А.] Гильтебрандтъ, [Ф.Г.] Елеонскій, [А.Л.] Миротворцевъ, Вильна 1867.
- Полехов С.В., *Привилей Александра Ягеллона Смоленской земле 1505 г., „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”* 2019, t. 1, nr 75, s. 95–99.
- Полное собрание русских летописей*, t. 32: *Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца; летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного*, wyd. Н.Н. Улащик, Москва 1975.
- Полное собрание русских летописей*, t. 35: *Летописи белорусско-литовские*, wyd. Н.Н. Улащик, В.А. Чемерицкий, Москва 1980.
- Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.*, t. 1, red. А.Л. Хорошкевич, С.В. Полехов, В.А. Воронин, А.И. Груша, А.А. Жлутко, Е.Р. Сквайрс, А.Г. Тюльпин, Москва 2015.

- Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі: крыніцазнаўчы дапаможнік*, wyd. В.С. Пазднякоў, Мінск 2018.
- Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі і акты дзяржаўных уній. Крыніцазнаўчы дапаможнік*, wyd. Г.Я. Галенчанка і ін., Мінск 2015.
- Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археографическою комиссією*, t. 20, cz. 1, ks. 1: *судныхъ дѣлъ (1510–1517)*; ks. 2: *судныхъ дѣлъ (1506–1523)*, wyd. П.А. Гильтебрандтъ, С.А. Бершадскій, Петербургъ 1903.
- Справы Віцебскага Гродзкага Суда, 1530–1532 г.* [w:] *Беларускі архіў (XV–XVI ст.)*, t. 2: *Літоўская Мэтрыка. Кніга запісаў № 16. Архіў Літоўскае Мэтрыкі ў Дзяржаўным актахранілішчы ў Маскве (б[ылы] Архіў Міністэрства юстыцыі). Архіў Літоўскай Мэтрыкі. Кніга запісаў № 16, 1530–1538 г.*, wyd. З. Даўгяля, Менск 1928.
- Справы Полацкага Гродзкага Суда, 1533–1539 г.* [w:] *Беларускі архіў (XV–XVI ст.)*, t. 2: *Літоўская Мэтрыка. Кніга запісаў № 16. Архіў Літоўскае Мэтрыкі ў Дзяржаўным актахранілішчы ў Маскве (б[ылы] Архіў Міністэрства юстыцыі). Архіў Літоўскай Мэтрыкі. Кніга запісаў № 16, 1530–1538 г.*, wyd. З. Даўгяля, Менск 1928.

Opracowania

- Althoff G., *Potęga rytuału. Symbolika władzy w średniowieczu*, tłum. A. Gadzała, Warszawa 2011.
- Bardach J., *Człobicia i poklony. Kartka z dziejów administracji Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI w.* [w:] J. Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa 1970.
- Bardach J., *Darowizna wzajemna na Litwie w XV i XVI w.* [w:] J. Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa 1970.
- Bardach J., *O przekładach ruskich polskich statutów ziemskich XIV i początku XV w. dla Wielkiego Księstwa Litewskiego i Chełmszczyzny* [w:] J. Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa 1970.
- Bierastavy H., *Przywileje ogólnościemskie wielkich książąt litewskich z lat 1522–1551. Rys dziejów powstania na tle tekstologii aktów*, „Textus et Studia” 2022, t. 30, nr 2, s. 103–123.
- Błaszczky G., *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności, 1492–1569*, Poznań 2002.
- Buc P., *Pułapki rytuału. Między wczesnośredniowiecznymi tekstami a teorią nauk społecznych*, tłum. i red. M. Tomaszek, Warszawa 2011.
- Dalewski Z., *Ceremoniał holdu lennego w Polsce późnego średniowiecza* [w:] M. Markiewicz, R. Skowron (red.), *Theatrum ceremoniale na dworze książąt i królów polskich: materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu i Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego w dniach 23–25 marca 1998 roku*, Kraków 1999.
- Elze R., *The Ordo for the Coronation of Roger II of Sicily: An Example of Dating by Internal Evidence* [w:] J.M. Bak (red.), *Coronations. Medieval and Early Modern Monarchic Ritual*, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1990.
- Frejlich K., *Pod przysądem horodnictwa wileńskiego. O jurydyce i jej mieszkańcach w XVII wieku*, Toruń 2021.
- Kamieniecki W., *Chorążowie w parlamentaryzmie litewskim przed unią lubelską*, „Antemurale” 1965, nr 9, s. 165–205.

- Kamieniecki W., *Spoleczeństwo litewskie w XV wieku*, Warszawa 1947.
- Keller H., *The Privilege in the Public Interaction of the Exercise of Power: Forms of Symbolic Communication Beyond the Text* [w:] M. Mostert, P.S. Barnwell (red.), *Medieval Legal Process: Physical, Spoken and Written Performance in the Middle Ages*, Turnhout 2011.
- Keller H., Dartmann C., *Inszenierungen von Ordnung und Konsens* [w:] G. Althoff, C. Witthöft (red.), *Zeichen – Rituale – Werte. Internationales Kolloquium des Sonderforschungsbereichs 496 an der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster*, Münster 2004.
- Kertzer D.I., *Rytuał, polityka, władza*, tłum. Z. Simbierowicz, Warszawa 2010.
- Korczak L., *Monarcha i poddani. System władzy w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie wczesnojagiellońskim*, Kraków 2008.
- Kosman M., *Ceremoniał zawierania umów międzynarodowych przez wielkich książąt litewskich przed i po unii z Polską* [w:] M. Markiewicz, R. Skowron (red.), *Theatrum ceremoniale na dworze książąt i królów polskich. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu i Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego w dniach 23–25 marca 1998*, Kraków 1999.
- Kulisiewicz W., *Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV–XVII wieku*, Warszawa 1993.
- Lulewicz H. (red.), *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. V: Ziemia połocka i województwo połockie, XIV–XVIII wiek*, Warszawa 2018.
- Łopatecki K., „*Disciplina militaris*” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku, Białystok 2012.
- Łopatecki K., *Specyfika działalności sejmikowej województwa połockiego*, „*Miscellanea Historico-Iuridica*” 2022, t. 21, z. 1, s. 117–152.
- Łowmiański H., *Studia nad powstaniem społeczeństwa litewskiego* [w:] H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983.
- Maroszek J., *Prawo polskie na Podlasiu do 1569 roku* [w:] M. Mikołajczyk (red.), *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin. Księga I*, Białystok–Katowice 2010.
- Mostert M., *Introduction* [w:] M. Mostert, P.S. Barnwell (red.), *Medieval Legal Process. Physical, Spoken and Written Performance in the Middle Ages*, Turnhout 2011.
- Muir E., *Ritual in Early Modern Europe*, Cambridge 2005.
- Petrauskas R., *Kształtowanie się instytucji dworu wielkksiążęcego w Wielkim Księstwie Litewskim (koniec XIV – połowa XV wieku)*, „*Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego*” 2011, t. 16, nr 2, s. 154–185.
- Petrauskas R., *Stany*, tłum. B. Piasecka [w:] V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila, *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, Kraków 2011.
- Petrauskas R., *Wielkie Księstwo Litewskie a unia mielnicka* [w:] L. Korczak (red.), *Akty unii wileńskiej i mielnickiej (1499–1501). Dokumenty i studia*, Kraków–Wilnius 2022.
- Pietkiewicz K., *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Oświęcim 2014.
- Polechow S., *Przywileje dzielnicowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań*, „*Czasopismo Prawno-Historyczne*” 2014, nr 2, s. 45–65.
- Rachuba A., *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002.

- Rothenbuhler E.W., *Komunikacja rytualna. Od rozmowy codziennej do ceremonii medialnej*, tłum. i red. J. Barański, Kraków 2003.
- Rowell S.C., *The Joyous Entry of Casimir I and IV into Lithuanian and Polish Cities*, „Lithuanian Historical Studies” 2006, nr 11, s. 89–106.
- Saviščevas E., *Początki parlamentaryzmu na Żmudzi w XVI wieku*, „Studia Historyczne” 2016, t. 59, nr 2, s. 158–174.
- Saviščevas E., *Polityka nadań wielkich ksiąząt litewskich na Żmudzi w pierwszej połowie XV wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2014, nr 2, s. 481–510.
- Saviščevas E., *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitais 1409–1566 metais*, Vilnius 2010.
- Schmitt J.-C., *Gest w średniowiecznej Europie*, tłum. H. Zaremska, Warszawa 2006.
- Suchocki J., *Formowanie się i skład narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza*, „Zapiski Historyczne poświęcone historii Pomorza i bałtyckich” 1983, t. 48, z. 1–2, s. 31–79.
- Valikonytė I., *Zwyczaj stawiania czapki: szczególny aspekt kultury prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku* [w:] W. Kriegseisen, A. Rachuba (red.), *Litwa w epoce Wazów. Prace ofiarowane Henrykowi Wisnerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 2006.
- Wawrzyńczyk A., *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951.
- Zakrzewski A.B., *Człobicia i żądania. Kartka z dziejów kultury prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI wieku* [w:] M. Wąsowicz (red.), *Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, Warszawa 2004.
- Zakrzewski A.B., *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustroj – społeczeństwo*, Warszawa 2013.
- Zemon Davis N., *The Gift in Sixteenth-Century France*, Madison 2000.
- Бераставы Г.А., *Выкарыстанне агульназемскага прывілея Казіміра Ягелончыка 1447 г. у кантэксце практыкі дакументальных пацвярджэнняў у Вялікім Княстве Літоўскім у XV–XVI стст.*, „Архіварыус. Зборнік навуковых паведамленняў і артыкулаў” 2020, nr 18, s. 112–127.
- Варонін В., *Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст.*, „Беларускі гістарычны агляд – Belarusian Historical Review” 1998, t. 5, nr 1, <https://tiny.pl/c4z6m>.
- Варонін В.А., *Арганізацыя гарадской улады ў Полацку ад канца XIV да сярэдзіны XVI ст.*, „Studia Historica Europae Orientalis – Исследования по истории Восточной Европы”, 2010, t. 3, s. 124–135.
- Вашук Д., *Абыхмо дерэжалі ихъ пвдлгъ права ихъ земъли. Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.*, Київ 2009.
- Вашук Д., *Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту*, „Україна в Центрально-Східній Європі” 2004, nr 4, s. 177–194.
- В[оронин] В.А., П[олехов] С.В., *Komentarz nr 474 [w:] Полоцкие грамоты XIII – начала XVI века*, t. 2: *Комментарии*, red. А.Л. Хорошкевич, С.В. Полехов, В.А. Воронин, А.И. Груша, А.А. Жлутко, Е.Р. Сквейрс, А.Г. Тюльпин, Москва 2015.
- Груша А., *И вновь о взаимных дарах: добрососедство, прагматизм и благотворительность в отношениях между русинами и литвинами в Великом Княжестве Литовском в первой*

- половине XVI века, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana – Петербургские славянские и балканские исследования” 2015, nr 2, s. 173–189.
- Груша А.І., *Канцлярыя Вялікага Княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст.*, Мінск 2006.
- Груша А.И., *Кризис доверия? Появление и утверждение правового документа в Великом Княжестве Литовском (конец XIV – первая треть XVI в.)*, Москва 2019.
- Любавскій М.К., *Литовско-русскій сеймъ. Опытъ по исторіи учрежденія въ связи съ внутреннимъ строемъ и внѣшнюю жизнью государства*, Москва 1900.
- Любавскій М.К., *Областное делѣніе и мѣстное управление Литовско-Русскаго государства ко времени изданія перваго Литовскаго Статута*, Москва 1892.
- Макараў М.Дз., *Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва месцаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст.*, Мінск 2008.
- Макараў М.Дз., *Дадатак 1. Полацкі і віцебскі земскія прывілеі. Да гісторыі стварэння тэкстаў дакументаў* [w:] М.Дз. Макараў, *Ад пасада да магдэбургіі. Прававое становішча насельніцтва месцаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст.*, Мінск 2008.
- Пазднякоў В., *Соймы ВКЛ 1440–1568 і Рэчы Паспалітай 1569–1793* [w:] Г.П. Пашкоў (red.), *Вялікае Княства Літоўскае. Эцыклапедыя ў двух тамах*, т. 2: К–Я, Мінск 2007.
- Полехов С.В., *Привилеи великих князей литовских Смоленской земли (середина XV – начало XVI в.)*, „Петербургские славянские и балканские исследования – Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” 2015, nr 1, s. 115–140.
- Полехов С.В., *Смоленское восстание 1440 г.*, „Исторический вестник”, т. 7 (А.Э. Титков, Д.В. Климов, И.Я. Керемецкий, Е.А. Радзиевская, Т. Лефко (red.), *Литва, Русь и Польша XIII–XVI вв.*), s. 160–198.
- Х[орошкевич] А.Л., П[олехов] С.В., *Komentarz nr 272* [w:] *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI века*, т. 2: *Комментарии*, red. А.Л. Хорошкевич, С.В. Полехов, В.А. Воронин, А.И. Груша, А.А. Жлутко, Е.Р. Сквайрс, А.Г. Тюльпин, Москва 2015.
- Х[орошкевич] А.Л., П[олехов] С.В., *Komentarz nr 349* [w:] *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI века*, т. 2: *Комментарии*, red. А.Л. Хорошкевич, С.В. Полехов, В.А. Воронин, А.И. Груша, А.А. Жлутко, Е.Р. Сквайрс, А.Г. Тюльпин, Москва 2015.
- Х[орошкевич] А.Л., П[олехов] С.В., *Komentarz nr 476* [w:] *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI века*, т. 2: *Комментарии*, red. А.Л. Хорошкевич, С.В. Полехов, В.А. Воронин, А.И. Груша, А.А. Жлутко, Е.Р. Сквайрс, А.Г. Тюльпин, Москва 2015.
- Шаланда А., *Канфлікт вальніцаў і жамойтаў на сойме Вялікага княства Літоўскага 1529 г.: спроба рэканструкцыі* [w:] С.Ф. Сокал, А.М. Янушкевіч (red.), *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Мінск – Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г.)*, Мінск 2008.
- Якубовскій И., *Земскіе привилеи Великаго Княжества Литовскаго*, „Журналь Министерства народнаго просвѣщенія” 1903, nr 4, s. 239–278.
- Якубовскій И., *Земскіе привилеи Великаго Княжества Литовскаго. Критическій разборъ текстовъ областныхъ привилеевъ*, „Журналь Министерства народнаго просвѣщенія” 1903, nr 6, s. 245–303.

THE RITUALS AND CHARTERS FOR THE SOCIAL ESTATES
AND TERRITORIAL UNITS IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA
FROM THE MID-15TH TO THE MID-16TH CENTURY

Abstract

Land and regional charters were diplomas used in the Grand Duchy of Lithuania (mainly in the second half of the 15th century and in the first half of the 16th century) by means of which rights were granted to the residents of the Grand Duchy of Lithuania and its regions. The paper examines the ritualistic features of such diplomas, i.e. the narrative concerning the role of charters in the ritual and the rituals associated with the granting of a diploma. The narrative concerning the granting of regional charters as a result of supposed collective requests from the local population is characterized in the article as well as the narrative created by the grand-ducal chancellery concerning land grants. The rituals associated with these acts and their impact on the identity of the population are also examined.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, charters, grand-ducal chancery, social estates, voivodeship, ritual